

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S D P B

Coll. No. 295

Title Bhāṭṭa Dīpikā

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 295 Subject :

Title : Bhatta Dipikā

Author : Khadda deva Scribe :

Date of the work : Date of the Ms. : MS. 8088

Place of the work : Place of the Ms. :

Size : 10" by 4.4" Extent : 50 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks :

तंत्र
१

श्रीगरोशायनमः प्रयोजनाभिसंबंधात्तदेवंदशमिरध्यापैः प्रकृतौ विकृतौ चानुषेपपदार्थे
वगतेऽधुना तेषां प्रयोगविध्यवगतानुष्ठानतत्र त्वनिरूप्यते प्रयोगविधिर्हि सांग्रधानभावना
याः फलार्थमेकेन वा को नानुष्ठानबोधयन्नेकवा को पादानात्साहित्यबोधयति तच्चासति वाधेक
एकसरावतित्वेव कल्प्यते अतएवानेको देशेन सकृदनुष्ठानं तत्रं अतएव न प्रसंगादावतिप्र
संगः तत्र प्रयाजादीनां सकृत्करणोपि शुं पुरोडाशादीनामदृश्यत्वाभावात्तद्विषयो यागयो
रप्यवोतरकार्यस्यैवोदेशस्यैकत्वान्नाव्याप्तिः अतएव तद्विजातीयविषयस्य सजातीयस्यैव
त्यन्यदेतत्तत्कजातीयसमिधागस्यैवाग्नेयादित्रिको देशेन सकृदनुष्ठानात्तद्विजातीययोर्द्वि
यायो यागयोरपितत्वाच्च तदुद्योहातत्वेन च दर्शपूर्णमासाद्यनेकप्रधानस्यैकैष्वर्वागो
भ्योप्येकाफलव्यक्तिरुत्तततद्वागोभ्योभिन्नफलं फलमिति चिंतनीयं फलव्यक्तिर्मेदेहितेषां
राकप्रयोगविधिपरिग्रहासंभवान्नतंत्रत्वसंभवः तत्र तदुत्पत्तिवाक्येऽततप्यागानो निर

शम०
१

पेक्षसाधनत्वेन विहितत्वात्तदुद्योवादेन विधियमानः फलसंबंधोऽनुवाधयागगतसाहि
त्यस्याविवक्षितत्वात्प्रत्येकमेव विज्ञायते अतश्च तदुत्पत्तिवाक्येऽप्येव तेषां प्रयोगविधिः
पौरोमास्यपौरोमास्ययज्ञे तेषां पौरोमास्येकत्वयात्रविधिः तेन सामान्यविहितत्वात्
ह्लादिकाद्यवाधेनैकस्यामेव त्वस्यादृष्टीत्रयं कार्यमिति प्राप्तेऽप्युत्पत्तिवाक्येऽप्यन्यत्वात्तपि फ
लसंबंधित्वेन विनियोगविधिकारणाद्विनियोगविधिविषयतया फलो देशेन यागानामेव
विधेयत्वावगतेस्तद्विशेषणीभूतस्य साहित्यस्य तंत्राभिधानावगत्तस्य विवक्षितत्वात्सर्वेभ्य
एकैव फलव्यक्तिः सर्वेषां ह्येव चक्रदिवत्समं च येन कारणात्तदुत्पत्तेः अतश्च तेषां च स्य माशा
विधयेकप्रयोगविषयत्वस्याप्युत्पत्तेर्युक्तं तंत्रत्वं किंचैव पौरोमास्ये स्यादिति वाक्यवैष्य
र्थपत्तिः युगयततप्यागसम्यक्फलत्वेऽन्येनैव प्रमाणाभावेनैकस्यापौरोमास्ययागत्रयकर
णानुत्पत्तिः अस्मान्न तत्त्वस्यैकप्रयोगविधानार्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्तद्वैष्यर्थः अतः

तंत्र
२

फलवाकोपकफलव्यक्तिप्रतिपत्तां देवचक्रादिवत्समुच्चयाचगमाद्वस्यमाशासीत्यात्रयाणां
नेकप्रयोगोपपत्तेर्पुक्तमेव विज्ञातीयपदधिपयोयागादीनां तंत्रत्वं सजातीयप्रयाजादीनां चा
वाग्नेयादिभेदेऽपि तंत्रत्वं अंगानां तु दूरमप्युद्योतय वप्रयाजाद्यंगानां कर्तृपकाराख्या
फलं प्रतिविकल्पेन कारणातोतसमुच्चयेनेति चिंता तत्र प्रधानानां प्रत्येकोत्पत्तावपि वियोगे
हित्यावगमाद्युक्तो देवचक्रादिवत्समुच्चयः। अंगानां तु प्रत्येकमुत्पन्नानां प्रत्येकमेव प्रयो
जनाकाशावर्शेन विनियोगविधिकल्पना सत्स्य पितृकस्य प्रधानस्यैकस्मिन्नेव कर्तृत्वे
काराख्ये फले सर्वेषां मंगानां तु साहित्या नवगमाद्विकल्पेने च रणारणि मणिनायेन कारणा
तानच निरपेक्षकरणात्वावगमेपि बहुगामान सामर्थ्याद्द्वयसाकरो फलभूमा तदर्थिता भा
वेन एकेनेव कर्तृत्वा कारसिद्धिरिति वाच्यं। साहित्यबोधकाभावे ईदृशकल्पनाया अन्याम्यत्वात्
अतो ब्रीहिपदादिवद्विकल्प एव एवं च वैकल्पिकानां मंगानां एकैकस्यां गस्य सत्यपि प्रधा

राम
२

नप्रयोगविधि नैव प्रयोगविधानेन कांगविशिष्टप्रधानप्रयोगकरणापत्तेः। संप्रतिपन्नदेव
ताकविज्ञातीययागानां साहित्यानवमान्तंत्रत्वं वस्तुतस्तु सन्निधौ यजतीत्यादिप्रत्येकविधि
श्रवणावैषम्यापत्तेः। प्रधानप्रयोगवाक्ये अंगानां मश्रवणाच्च प्रयाजाद्यंगानां मुत्पत्तिविनियोगो
रिव प्रयोगास्यापि पार्थक्येनेव प्रतीतेः। सत्तत्तंत्रत्वेन वा प्रधानप्रयोगमध्यया तोपि अपि
एकैकं चिदंगं प्रधानप्रयोगाद्बहिः प्रयोगकार्यमिति प्राप्ते पृथगुत्पन्नानां मंगानां एव
प्रयोजनाकाशत्वे पितृकस्य प्रधानस्यैक एव फलाधाना सामर्थ्याद्बोधाख्य उपकारः सकदेव
स्वोपायमपेक्षते अतश्च तथैकैवा कोसपाखले कयोतना येन पुण्य सर्वेषां मंगवाक्यानां
प्रधानोत्पत्तिवाक्यैकवाक्यता मंगीकृत्य सन्निधाद्योगोपकर्तृ प्रधानेनेषं भावयेयदित्येव वि
नियोगविधेरैकस्यैव कल्पनादेकवाक्योपादानेन सर्वेषां मंगानां कर्तृपकाराख्ये फले जन्य
माने साहित्यावगतेः प्रधानचदेवांगानां मपि पुक्तंत्रत्वं वस्तुतस्तु प्रधानाकाशा सहकृतप्रा

तंत्र-
३

प्राथमिकं गोकुलं काष्ठाभिरुततन्मात्रा विषयक विनियोगकल्पनोपपत्तौ रत्नरागप्रतीत्युपपत्त्या
भावात्समिधागनकृतपकारे भावयेत्तत्तन्नुपाद्यागेमकृतपकारे भवयेदित्येवं प्रीतिस्विकविनि
योगविधिः अतएव वैमधादावतिदेशोपपत्तिरपि रत्नरागादिप्रयाजादीनां प्रकृत्यंगस्यैव सुधो
यविकृत्यंगत्वं सप्रकाशतया शुद्धस्यैव वैमधस्य प्रकृत्यंगत्वापत्तेः पश्चादिति हि प्रयाजाद्यां
करणोपिकृत्यैव गुणानां पत्तिर्विनियोगविधिभेदे तु वैमधागता बोधव्यतिरेकेणैव प्रयाजादि
नामागता बोधोपपत्तेरिति देशकल्पनया वैमधेगविशिष्यबोधोपपत्तेर्युक्तं तस्मादेकतवे गुणं अ
तएव विनियोगविधिभेदसत्वेऽपि प्रयोगविधौ क्वापराये कैवांगसमुच्चय उपपादनोपपत्त्या हि
नांगविधिषु सत्यपि विधिप्रवरो प्रत्येकप्रयोगविधानेऽत्यतिविनैव चरितार्थस्य प्रयोगोपपत्त्या
कल्पने गौरवात्तत्प्रयोगस्यान्यतः सिद्धत्वाच्च अतएव समिधोपजतीत्यादौ विधिप्रवराप्रयोगाशे
नुवादादव नचैव नुसते एव्यातोपहमात्रेणापि सिद्धे त्वेव श्रवणावैष्यर्थतद्भावे प्रवर्तनाद्येवा

राम
३

भावेन पागस्यैव समानपरस्परसामाव्यत्वप्रसक्तौ तस्य प्रयोजना प्रधानकोऽसत्वेनोपपत्त्यानापे
ते। अत्रोत्पत्तिवाक्येषु विधिप्रवरोपिनतत्र प्रयोगविधानं अपितु नाप्रयोगविधावेव तावदायव
देगविधीनामप्येकवाक्यतां कल्पयित्वा पौरोमास्यमांगेः पौरोमाससंज्ञकैः प्रधानैः कर्तैरिषेभ
वतीत्येवं प्राधानप्रयोगविधिनांगनामपि प्रयोगविधानं अतश्च तत्रैककवाक्योपादानात् प्राधा
नानामिवांगानामपि साहि संपुपादेऽपि विशेषणत्वादिवसितमिति युक्त एव समुच्चयः। पात
त्यतिवाक्ये विनियोगवाक्ये चैकैकस्यांगस्य निरपेक्षस्य साधनतासोत्पत्तिवाक्ये प्रधानानामी
वीवातरकार्यनिरूपितेति न कश्चिदोषः। अतएव तत्र प्रयोगवाक्यावृत्तसमुच्चयानुरोधेन वा
तरकार्येषु वैजात्यकल्पनापरमापर्वस्थानापन्नमपि खेदे कारोपकाररूपमपर्वपरिपरमा
पर्वप्रधानेति तत्तद्गोच्छाणावश्यकाग्रनयानेति कोऽस्तमेति स्तः। अवांतरकार्यतुल्यप्रयो
गविधितः पूर्वनेकत्वं प्रमाणात्तरणावधारिततंत्रप्रयोगविधिना समुच्चयस्यैवावगमाभे

तं-
४

दकल्पनैवयत्रत्वेकमेवसामर्थ्यविनावधारितयथाद्विद्विपवाहौतच्चविकल्पिकयोरेवद्वयो
गविधिनाप्रयोगविधानान्नसमुच्चयः। यत्रचैकपञ्चायर्थ्यविधाहोनामदृष्टार्थानामपिनैकप्र
प्रयोगविधिनासमुच्चयावगतेसर्वैरेवंगैरेककृतपकारसिद्धिः संप्रतिपन्नदेवताकस्यत्येव
तत्रत्वंप्रधानप्रयोगात्तपातश्चसुलभएवसूत्रभाष्ययोरप्यस्मिन्नेवार्थ्ययोजनासुधीभिहनेया
। कर्मणि काम्यानां कर्मणो भूयफलकामनायां पुनः पुनरावतिनवेति चिंतायां सकृत्कारणोपि साम
ग्री सत्वनपुनः पुनः कामनायां पुनः पुनः पलोत्यतिसंभवान्नावृत्तिः तथा हि यदा तावत्फलोत्यतः
पूर्वमेव फलांतरापेक्षा तदा तत्फलव्यक्तुत्वादि का पूर्वस्यैव सत्वात्तत्रैकत्वात्तरोत्यतुपपत्तिः।
नचैकमपूर्वएकामेवफलव्यक्तिमुत्पादयतीत्यत्र नियामकमस्तिप्रतिबंधकसत्वेनफलधारा
याभाषादपितमिशक्तत्वात्प्रतिबंधककल्पनस्यैवपूर्वोत्पत्तिद्वितीयस्यारोफलोत्यतिप्रसंगे
नतवाप्यावशकत्वात्तत्रैकसक्तुचत्कराज्यापूर्वव्यक्तेराद्यफलव्यक्तुत्पत्त्यानाशाभफ

राम०
४

लांतरोत्यतुपपत्तिः। शीघ्रंतेचास्यकर्मणिज्ञानाग्निः सर्वकर्मणिभस्मासात्कुरुतेर्जनेत्यादि
श्रुतिस्रतिपरीलोचनयातत्त्वज्ञानस्यैवपूर्वनाशकत्वेनफलस्यतन्नाशकत्वेप्रमाणाभावात्
फलैकनाशयत्वेपशुपुरोडाशोपकारजननेनैवनाशात्यश्रूपकारजनककत्वानुपपत्त्याप्रसं
गसिध्यनापत्तेश्चतत्रफलत्वनंतरमपिअपूर्वस्यसत्वात्कलांतरकामनायांसत्वात्तत्रैव
पूर्वराफलांतरोत्यतोनकिंचिद्वाधकंपदितुचअपूर्वकल्पनायांप्रमाणाभावात्कतयागादात्म
नः फलंइतिप्रसक्तपसमाश्रीयतेतस्यसुतरामिएकस्मिन्नामनिसकदेवकाम्यकराणामितिप्रा
प्तेनतावत्कतयागादभनः फलंणगेनात्मनिअतिशयानाधानेयागकराद्वयागकरायागपि
आत्मसत्वेनफलोत्पत्त्यापत्तेः। यागध्वेसविशिष्टस्यफलजनकत्वांगीकारेध्वंसस्यैवतद्वापत्तौअ
पूर्वाधिकरणोक्तदूषणाप्रसंगान्नप्यपूर्वस्यज्ञानेकनाशयत्वेतथात्वेप्रयानापूर्वाणामपि
सत्वेनविकृतौततत्कराणापत्याआजभागादेहेनतौपशोकोतीत्यादिनिषेधानुपपत्तेः।

ब्रह्महत्याजनपापापर्वस्वनरकभोगोपिसत्वेनपुनर्नरकातरप्रसंगाच्चनचतत्रकामना
भावाचुनरनुत्पत्तिः। फलकामनायाः प्रवृत्तिप्रतिकारणत्वेपिफलं प्रत्यकारणत्वात्तत्रतोऽव
श्यपत्रसमवायादिसंसेवेधेनफलंतत्राभावीपविशेषातासंवेधेनापूर्वनाराशइत्येवेका
र्यकारणभावः कल्पनीयः। अतएवजीवनमुक्तशास्त्रमपिउपपद्यते। अत्रचपहृदेशेनतादृ
श्यपूर्वसाधनीभूतक्रियानुष्ठानंतस्यैवफलत्वं। नत्वानुषंगिकजन्यस्यापिसंसर्गाभक
शरीरोत्पत्त्याअपूर्वनाशानंजीकारातत्रतश्चपशुपुरोडाशोपकारोत्पत्तावपितस्यफलत्वा
भावान्नतेनप्रयाजाद्यपूर्वनाशः। अतश्चैकेनायवैराकारकस्यैवफलस्योत्पत्तेः फलांतरार्थ
युक्तमेवपुनःपुनःकाम्यकारणात्तएवतेषांयेप्रथमंयजेरस्तेषांगौरतिरात्रोयद्वितीयोतेषा
मापुरितिलिंगमण्युपपद्यतेक्रियाणांअवधातादिक्रियाणांदृष्टार्थत्वस्यद्वितीयेत्यापितत्वा
तदनुरोधेनयावहैतुष्येअवधातस्यावृत्तिरितितदधिकारणप्रयोजनमेवेहेतैत्रप्रसंगा

राम०
५

दिहोव्यतेनचउधमननिपातनरूपस्यावधातत्तपारार्थस्यावतौकश्चिदाधः। आवृत्तिन
दनावृत्तेरपिशास्त्रेणानुक्ततयाप्रयोजनानुरोधेनावृत्तौवाधकाभावात्तयत्रतदृष्टासंभवाद्
दृष्टार्थोवधातस्तस्यतत्रानावृत्तिरेवयथाचयनेश्रौहंवारमुत्सरवत्कंसर्वोषधस्यपरपित्वा
वहंतोत्यत्रतदुपदधातिअत्रवितुषस्यसर्वोषधस्याग्रेविनियोगाभावात्तत्कत्तावधातसंस्कृतस
र्वोषधपरणाम्यपधानोपयोग्युत्तरवत्संस्कारार्थत्वप्रतीतेरवधातस्यादृष्टाविधयासर्वोषध
संस्कारत्वेपिवैतुष्यप्रयोजनकत्वाभावेनावृत्त्यनापत्तिः। अवधातस्यारादुपकारकत्वेतुसुतरो
क्तवद्वाएकस्मिन्नेवप्रयोगेपुनःपुनःक्रियमाशौरंजैः प्रयासगौरवेराफलाधिक्यमन्वानस्य
तरंनतावत्फलोत्पत्तौप्रमाणाभावात्तत्ति। एकस्मात्प्रधानादेकस्यैवफलस्योत्पत्तिनियमे
नप्रधानावत्यभावेसामग्र्यभावेनफलांतरोत्पत्तौप्रमाणाभावात्तापितस्यामेवफलव्य
क्तौअतिशयमात्रमतिरात्रेयोउशिनंश्रद्धातीत्यादीवत्फलभूमासाहिजातद्विवेकेराज

ते-
६

रूपकारसिद्धिः प्रमाणाप्रमितातत्रैव तद्विधिवैषम्यमिषा कल्पतपथा बोद्धव्यहृणातयथा
वाशकादेयाघट्टेपेत्तादौ प्रकृते तु ग्रंथविधीनां सकलकारो न च रिर्यत्वा के तो अत्रैककल्पकारमात्र
पेक्षितया पुनरावेत्यनापेक्षकतया पुरुषे चामात्रेणो व्यवतौ फलाधिक्ये प्रमाणाभावः अत्र हि
पञ्चमालमेतैत्यादौ महान्यश्रयत्वमेतत् यत्र स्वल्पस्तत्रापि न फले तारतम्यमित्युक्ते भाष्ये तत्र प्र
याजादौ नो पुनः करणो को संभावना गौरवादि त्यादौ समीचीन गोदाने फलाधिक्यमस्येवेति ध्ये
ये वहवचनेन व संतायकयिंजलानालभे तैत्यादौ यत्र बहुवचनं श्रुते तत्र तस्य आदिपरादपर्य
त सर्वसंख्या वाचित्वाच्चतुरादिसंख्यानां मपि शास्त्रीयत्वेन तत्करणो फलाधिक्यं न हि बहुवच
नस्य त्रित्वमेवार्थः चत्वारो ब्राह्मणा इत्यादौ च तुरादिसंख्या स्वपि प्रयोगात् अस्तु वा नानार्थ
त्वमिषा बहुवचनस्य द्विजाधिक्यसंख्यायामेव शक्तिः अतश्च पञ्चमालमेतत् यत्र महत्पञ्च
हरोपियथानावेगुरांतथा च तुरादिग्रहोपि अस्तु वा कथं चित्कपिंजलोधिक्यं हरादि

राम०
६

त्वा नियमो न हि स्यादिति चिषेधप्रवृत्तेः संभावितत्वात् दर्शपरामास यो ब्राह्मणो सूर्यपीतवा
इत्यादौ तत्रित्वग्रहोत्तनैव किंचित्प्रमाणं पश्याम इति प्राप्ते सत्यं द्विजसंख्ये बहुवचनस्य
र्थः न तथापि चतुरादिग्रहोत्तनैव हराणां स्यावश्यकत्वात् यमाति क्रमे कारणाभावेन त्रिभिरेव शा
स्त्रार्थोपपत्तौ नोधिक्यग्रहणं अतएव गोदद्यादित्यादौ महोपकारक गोदाने अत्योपाकारक
गोदानाभावे स्तत्रदाने फलाप्यि कं प्रकृते तु नैवं अतएव कस्मायाम्या अवलित्यादौ दान
भोरुपाः पार्जन्यास्तोषामे द्वागो दशम इति तिलं गम्य पयधत्ते इति रासुसान्नाय हो ह्यधिकारवाग्य
तस्मिन् हो ह्यपि त्वाविसखा वाग्नान्वाभ्यतस्त्रीमुतरादौ हयतीभिश्च तं तवापि पूर्ववत्तिस
एवोत्तरादौ ह्यपि त्वाः न च नास्येतां त्रिंशु मारा अपि यो स मे रन्नाग्रि हो त्रंजु होतीति वच
नेन सा कल्पप्रतीतेर्न त्रित्वनियम इति वाच्ये आद्यवाक्यस्य पपः प्रतिषेधपरत्वे न हि त्रि
पस्य तत्पर्युदास परत्वेन च सार्थकोपपत्तेर्न तयो सा कल्पपरत्वाभावात् इति प्राप्तेनानयो

प्रतिषेधपर्युक्तसौ अहस्यार्थत्वप्रसंगात् अपि शब्दवैपर्ययप्रसंगान्न यत्तद्वत्त्वेन साक-
ल्येन होहने प्रतीतिरस्ति रा होहपतीत्ययमनुवा होहने नन्वा रं भमात्रविधानार्थः। तत्की भावस्य मे-
विधानाभावादेव प्राप्तत्वात् भाष्यकारेण तत्की पदस्यापा रा च। बहु दुग्धी द्वा येति। वाचं वि-
सृजत इत्यनेन वाग्विसर्गस्य विनियुक्तत्वेन तदुत्तरकाहीने उत्तरा होहने वाग्विसर्गस्य
प्राप्ते अत्रोत्रयावत्त्व होहने मिति प्राचः। वस्तुतस्तु न तावन्नास्ते ता मित्यादिना न यावत्स्व-
होहने विधीयते शब्दज्ञानस्य प्रतीतिः। तस्यैवाप्यमाणा भावाच्च न च गा होहयातो सामान्य वि-
धिना गोत्रित्वे प्राप्ता न स्येतामित्यनेन तदर्थवादेन तात्वत्यर्थग्रहाद्यावत्स्व होहने सिद्धे-
रा होहयनीत्यनुवाद इति वाच्यं सामान्ये विधौ मूलकारेण तत्त्वनात्सलेपि वापावत्स्व हो-
हने स्य वाग्विसर्गस्यैवमेव प्राप्तावत्त्वात्तु उत्तरा होहपतित्यनेन वाग्विसर्गस्य विधौ वाक्य-
भेदादापत्तेः सामान्यविधिना हि यावत्स्व होहने विहिते वाग्यमदशाया मेव सर्वासा हो-

राम०
७

हनापत्तिरसर्व होहने मत्र प्राप्तिप्रसंगश्च यद्यपि च कापि होहने मंत्राभावस्तथापि हस्तोक्त इति
इह मानास्वमंत्राण्यसर्वत्र प्राप्तिः केन वार्येत यद्यपि च साविश्वायुः साविश्वव्यचाः साविश्व-
कर्मति आनीयमानानामंत्राणां नोत्रयाणां मेव समासात् गोत्रयदुग्धस्य समंत्रक समानयनं च न-
साममंत्रकमित्येवं विशेषोक्तमेतत्तथापि दुस्वमानानुमंत्राण्यसर्वत्र प्रसक्तौ पुनस्तत्की भाववि-
विधाने वाक्यभेदस्तद्वत्त्व एव अत्रोत्रगोत्रपदोहने उत्तरकासनो वाग्विसर्गो नत्वां भल्लं
भावविशिष्टोत्तरा होहने मेव विधीयते तत्र च पर्याधिकारणा च त्रित्वे प्राप्ते एतदर्थवादेनैव नास्ते
तामित्यनेन तात्वत्यर्थग्रहान्न त्रित्वनियमाः। अत्र एव गा होहयतीति विधिसत्त्वे तेन गोमात्रविधिना
नियमान् महिष्यादिप्रसक्तिः। अत्र एव चोत्तरा होहयतीत्यनेन बहुत्वनियमान्ने कदि गो होहने
पिशाचार्थसिद्धिः। तत्की द्वा च त्रित्वानियमः। प्रधान यज्ञाने कानि प्रधानि पृथगुत्पन्नानि राकाफ-
त्यर्थत्वेन समुच्चयेन विनियुज्यते तत्र सत्येकविनियोगा विधिविषयत्वेऽत्यन्ति विधिभेदेन

तं.
८

प्रयोगविधिभिन्नैव विशेषतश्चाग्रेयाद्युत्पत्तिवाक्ये चैव प्रयोगान्वयिका लक्षणवशात् अतश्च
प्रधानविप्रयोगविधिविधेयानामंगानामपि भेदेनैवानुष्ठानं न चैवं पौर्णमास्यां पौर्णमास्या
नेनेति वाक्यद्वयवैयर्थ्यापत्तिः आग्रेयादित्रिकस्य विभक्त्यैव पौर्णमासीत्यनुष्ठानप्रसक्तौ तस्यैव
पौर्णमास्येकत्वे विधानेनार्थवत्वात् ततेनैकस्यामेव पौर्णमास्यामग्रन्वाधादिवा ह्युक्तमात्रेयप्र
योगं समाप्य ग्रीष्मोष्णकार्यः अस्तु वा विनियोगविधेः कत्ववशेनैव प्रयोगविधेरप्येकत्वं दर्श
पौर्णमासादिषु च पौर्णमास्यां पौर्णमास्येत्यादिनैव प्रयोगविधिद्वयविधिस्तथापि कस्यामेवैव
प्रतिप्रधानेन गुणावतिन्यायेन प्रयाजाद्यंगानामपि निर्वायादिसंनिपत्योपकारवशातिप्रधानं
भेदेनैवानुष्ठानं अतएव राहुपक्षगसाधारणेन सर्वावतिप्रसक्तौ सहावद्येति सहपिंघाती
त्यनेनावद्याताहोसहत्याविधिरूपप्रसक्तेः पुक्तवैतत्तत्तत्पूर्वस्य फलनास्यत्वेनाग्रेयोपका
राख्यफलतोत्पत्त्याप्रयाजादिज्ञप्तापूर्वनाशस्यावश्यकत्वेनाग्रीष्मोष्णोपकारार्थे यद्यंगानु

राम
८

ष्ठानस्यावश्यं भावात् अतः प्राप्तिप्रधानं भेदेनां गानीति प्राप्तिनोत्पत्तिविधिभेदेन प्रयोगवि
धिभेदोपि तावच्च द्विनियोगविध्यैकत्वेनैकस्यैव प्रयोगविधेरसतिविशेषश्च वतो सर्व
त्रकल्पने अतएव दर्शपौर्णमासाहोपत्रपौर्णमास्यां पौर्णमास्यापूजेत्यादिविशेषश्च वशात्
सत्यपि सस्मात्तैकस्मिन् विनियोगविधौ प्रयोगद्वयमिष्टमेवेति वक्ष्यते न त्वेतावता वक्ष्यमाणं प्रधा
नानां बहुप्रयोगविधयः उत्पत्तिवाक्ये कालश्च वशात्फलसंबन्धसिद्ध्यर्थकत्वेनोक्तत्वात्
अतश्च नैतावद्ययोगविधिभेदादेगावतिः नाप्येकप्रयोगशब्दप्रधानं भेदात् अनेकेषामपि प्र
धानानां राकदेशकत्वकर्तृकत्वेनाग्रेयादिविशेषत्वात् या सकलकैरेवांगैरुपकारसिद्धेय
वतौ प्रमाणाभावात् न चानन्तर्याम्यविशेषत्वं प्रकरणेन स्तर्वांगताद्ये आनेतर्यस्या
नियामकत्ववत्सकलकृतस्याप्युपकारकत्वेन स्यादर्थनीयतया निषामकत्वाभावात्
अतएव यत्र निर्वायाहोरात्र्यादिविशेषता तत्र भेदादवतद्वयवादेनैव च सहत्वविधि

अतस्मिद्धप्रधानमेदेय्यगृह्यमाणाविशेषत्वेनांगतंत्रत्वंअतएवचतुर्दशपौर्णमास्यामात्रं
तयइत्यादितिंगमपुपपद्यतेतद्वचनयुद्धदेश्यकानुषीनविषकीयीभूतक्रियाजन्यपदपदेन
भाशप्रतिहंतिमोदेश्यस्याकारणतेतिकल्पनाग्रयोपकारमात्रेणातन्नाशःअपितुअतिमप्र
धानोपकारेणवेतिनागानांएथककरणापतिःयत्रचैकमेवपधानंतत्रतदेनिमित्तमितित
इत्येवनाशःआवश्यकंचेदमंतिमत्वादानंअवद्यातनियमादृष्टार्थप्रयाजाद्यपूर्वस्य
रमाएवैपयोगित्वेनतत्रातिमत्वादानेपिसतिविरसुत्वाख्यातंअग्रेयंकक्ष्मीवमात्रमेत
सौम्यचम्रेअग्रेयंकक्ष्मीवपुरोधायोस्यदेमानइतिश्रुतंअत्रालभेतपदानुसंगेरावाक्यत्रये
रायागचयोत्यतिविधायचतुर्थोनालभतेत्यनेध्याहोरोनुसंगोभ्यासादित्येनसर्वेषाफलसंबंधा
नतुस्यदेमानपदानुसंगेरावाक्यत्रयमेवांगीकृत्यप्रयोत्येकेफलसंबंधःतथावेदितोयाग्रेयवा
क्यस्यैवपथीयतेअतश्चत्रयाणापश्रुयागानामेकप्रयोगतासिद्धौकिमात्रेयद्वयस्यसंप्रति

राम०
८

यमदेवताकल्पात्सान्प्रवृत्तत्रेणाप्रदानमत्तायाइक्रमात्सुरोधेनावत्येतिचिंतायाराकप्रयोगविधि
धिनासांगानांप्रधानांतोपेणपद्यावगतोयत्रविभिन्वदेवताकस्थलेतदसंभवस्तत्रक्रमापेसायाय
रादिनाक्रमनियमेपियत्रसंप्रतिपन्नदेवताकस्थलेयोगयद्यसंभवस्तत्रक्रमापेसाभावेनया
रादिनातनियमायोगात्सान्प्रवृत्तत्रेणानुष्ठानांचप्रयोगविधौराकेनपदेनानेकेषामुपादाना
देउचचक्रादिवत्समच्चयूरूपसाहिसावगतावपि एकक्षणावतित्वरूपयोगक्षेप्रमाणाभावः
फलानिसंतित्याहैलोकेएकप्रयोगजनकत्वस्यैवएकरशकालवतित्वस्याप्युत्सर्गशाप्रतीतेर
नुभविकत्वात्अतएवदेशेवतौकालस्यावद्येदकताकालेवतौदेशस्येतिप्रामाणिकाः
अतश्चप्रयोगविधिनाएकक्षणावतित्वरूपयोगयद्यस्यापिबोधाद्युक्तंतेत्रेणानुष्ठानंनचै
वमण्याग्रेययोस्तत्रत्वसंभवेपिसोम्येनतयोःक्रमावश्यंभावादाद्यस्यस्योपप्राकालत्वमस
स्यतदुक्तकालत्वचतंत्रानुष्ठानेवाध्येतेचिवाच्यपूर्वपदार्थेउत्तरपदार्थात्प्राकालत्वस्याग

तै-
९०

त्वेप्रमाणाभावात्तसौम्येन्द्राद्योगेयोत्तरत्वरूपमंगेतुआद्यग्रेयेनसहेतरस्यतंत्रत्वेपि सौम्यस्य
द्याग्रेयोत्तरत्वंवाधानविहृत्यतेउत्तरग्रेयेसौम्योत्तरत्वंतुयोयोयागेदधियागोत्तरत्वंत्वन्नेवप्र
माणाकंनचैवमाग्रेयात्पभागेनापिप्रधानाग्रेयस्यापितंत्रत्वापत्तिःतत्रयान्यानुवाक्यामेदेनभे
दोगीकारादितिप्राप्तेद्वितीयाग्रेयेसौम्योत्तरत्वंस्पष्टितियाग्रेयोत्तरभाविपदार्थचद्वितीयाग्रेयो
त्तरत्वास्पचप्रामाणिकसावाध्यायेक्षयाप्रयोगकिंयवगतस्यैकस्यपौगपद्यस्यैवत्यागोचि
त्यातनाग्रेयद्वयस्यतंत्रत्वंपयोयागोत्तरभाविस्विष्टकराहोपयोयागोत्तरत्वंतुपयोयागस्यद
धियागेनतंत्रत्वेपिनविहृत्यतइतिविशेषःनचैवंप्रकृतेविषयायागेदधियागोत्तरत्वंस्यैव
सौम्योत्तरत्वंस्यापिद्वितीयाग्रेयेप्रयोगविध्यावगतपौगपद्यानुरोधेनपाठेनावधानात्तदुत्त
रभाविस्विष्टकराहोपदार्थस्यचद्वितीयाग्रेयेनसहपाठाभावात्कथंयोगपद्यवाधइतिवाच्यं
योगविधिनापौगपद्यावगयेपिसौम्यद्वितीयाग्रेयेयोःपाठास्यानन्यथासिद्धतयाऽपर्वक्रमेण

तान्
९०

धकत्वातेनयान्यानुवाक्यामेदादिनैवयोगवधवाधोपपत्तेर्दधियागपयोयागयोःकश्चि
तपागेहिअवर्जनीयतयान्यथासिद्धःइतिनासौक्रमकत्यकइतिनयौगपद्यवाधतेप्रकृते
तंत्रत्वंयदिविवक्षितंस्यादाग्रेयद्वयस्यावधानेनपाठःस्यासौम्योत्तरंयाठात्वेनानन्य
थासिद्धःपाठोऽपूर्वमपिक्रमंकल्पयितुंतिपुक्तस्तेनयौगपद्यस्यवाधःतस्मान्नाग्रेययोस्तंत्र
त्वाइतिश्रीखंडदेवकृतौभाट्टदीपिकीयामेकादशस्यप्रथमःएकदेशःइहप्रसिद्धप्रयोग
विधिमंगीकृत्यपूर्वतस्योत्पत्तिविधिमेदेननभेदोपितुस्वातंत्र्येणाश्रवणाभावेनविनि
योगेनैकमित्युक्तंइहसद्यवाक्ष्यसमाधीयतेनप्रयोगविधिर्नामकश्चिद्भिन्नोविधिः
त्यतिविधावेवालिङ्गादिवाच्यप्रवर्तनपाकतिसाध्यत्वस्यस्वविषयेआसेपेणानुष्ठान
बोधोपपत्तेःअत्ररावदेशकासकतीरोपिउत्पत्तिश्चकोश्रतःवाहस्यत्यश्रुद्राह्मणोप्रह
अग्रयेऽनीकवत्तेप्रातइषाकपात्तनिर्वपेद्राह्मणोवहस्यतिसवेनयजेतस्यादिषुतत्रउभे

तं-
११

देवतावैशिष्ट्यस्यैवकालादिवैशिष्ट्यसापिपागएवान्वयन्तसंगेप्रधानेकालाद्यन्यकालादिद्वय
देवतादिकंतर्ह्येप्रयाजाद्यंगेषु निविशतेप्रधानमात्रवैशिष्ट्यावगमादयवकालादयोपिच
तदंगनित्येनकालादावपिसुखेनकालयोशिअनिकवत्यादेःसत्यपिमधानंतरसाहित्येनफलेवि
नियोजेतत्रकालाद्यप्राप्तिस्कभवेतोपिष्वेवयत्ततदुत्तन्नस्यकर्मणोवाक्यांतरेराकालादिश्रवसा
यथापौर्णमास्यापौर्णमास्यायजेतसमेदर्शपौर्णमासाभ्यायजेतयदिवाह्नयोयजेतेत्यासेतत्रापिब्र
हिभिर्यतेत्यादिष्वपौर्णमास्यादिशब्दाद्यप्रधानमात्रोद्देशेनविहितानां कालादीनांप्रधानमात्रव
गतानत्वेगेषुतत्रागवाचकएदाश्ववराणतश्चतएवपौर्णमास्यादिपदवाच्यप्रधानानामुद्देश्यतया
नतत्साहित्यविवक्षायांअतश्चप्रेषत्रयेप्रत्येकंघोषादिवत्प्रत्येकमेवपौर्णमास्यादिकालःनचब्रि
ह्मादिवाक्येयागानांकारणत्वानुपायनात्कर्मत्वेनैवोद्देश्यत्वाद्युक्तान्तसाहित्याविवक्षायांगानुपा
दानाच्चनंगेषुघोषादिप्राप्तिःप्रकृतेतुकारणत्वश्रवणोत्पत्तिकर्तव्यताकारणकस्यैवचकराला

रात्
११

रंगेषुपिकात्तादिप्राप्तिःकालादावनुपादेयेकर्मणएवकरणीभूतस्योपादेयत्वात्तद्विशेषणीभू
तसाहित्यस्यविवक्षितत्वेनसहितेष्वेवप्रधानेषुतत्प्राप्तिरितिवाच्यंवस्तुतःसैतिकर्तव्यताक
स्यैवकरालात्वेपिप्रकृतेरितिकर्तव्यतावाचकपदाश्रवणोनतत्रकालादिप्राप्त्यनुपपत्तेःउत्पत्ति
वाक्येयागस्यकरणत्वेनतत्रद्वयदेवतादेसांगंभूतित्वापत्तश्चकरणीभूतस्यापिकर्मणोनुवा
द्यत्वेनतद्विशेषणस्यसाहित्यस्यसैतिकर्तव्यत्वादेरविवक्षापत्तेश्चकर्तुंरूपादेयत्वेनतत्रक
र्मणएवोद्देश्यतवातद्विशेषणावपक्षायादुरूपणादत्वाच्चसाद्यंउहोतीत्यादौकरालात्वश्रवणा
भावेनतत्रविवक्षितफलाभस्यदुरुपपादत्वापत्तेश्चवराणचदेशादिवाक्येसर्वत्रदेशादिविशि
ष्टकर्मप्रयोगस्यैवविधेयत्वात्तद्विशेषणस्यसाहित्यादेर्विवक्षोपपत्तिःयइच्छायश्रुनेत्यादाव
पिप्रयोगविध्यापत्तौसर्वेषामिष्टीपशुसोमानामेकप्रयोगतापत्तेःअतो नकापिप्रयोगविधिर्न
मातिरिक्तःकश्चित्त्रास्तिअपित्तत्रचतचोत्पत्तिवाक्यएवप्रवर्तनाश्लिप्तततदिष्यककृतिसाध्य

तं-
१२

त्वमाद्यैव सर्वत्र देशकालादिविधिरिति नो गेषु प्रधानांतरसाहित्येन च कालादिप्राप्तिरिति प्रा-
प्तैः सर्वत्र सिद्धाद्यभिहिता प्रवर्तना विषयस्य त्रिविधा विधेयता एका स्वरूपेणायागत्वा हि नात्र य-
था इष्टसाधनत्वेन अत्राकृतिसाध्यत्वेन अतएव तत्रेदेन चोत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिः प्रयो-
गविधिरिति त्रिविधो विधिरिति प्रणते न हि धर्मिज्ञानं विना इष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं वा नि-
र्जातं शक्यं ते विना वा प्रवर्तनामिति त्रितयमाणा वश्यं कं अतएव धर्मिस्वरूपज्ञापज्ञाको विधि-
रुत्पत्तिविधी इष्टसाधनत्वो को विविधिर्विनियोगविधिकृतिसाध्यत्वबोधको विधिः प्रयो-
गविधिरिति तत्तल्लक्षणानि तत्र द्वयदेव ताद्यं गानां यागवृत्तिकृतिसाध्यताज्ञानमंत्रतरेणा-
पियागस्वरूपस्य द्वयदेव ताद्यद्वित्त्वादिशेषाज्ञानविधयान्तस्वरूपपरिचयरावोपयोगा-
उत्पत्त्यन्वयित्वं एव तत्तदभावेन तत्संस्काराणां भवद्यातादीनां सविदर्शपूर्णमासादिवाक्यैरेत-
भिधानावगतसाहित्यादेस्तु विनियोगान्वयित्वं देशकालकर्तृस्वरादेस्तु यागागतकृतिसाध्य-

राम०
१२

त्वज्ञानं विना न येन तत्त्वात्प्रयोगान्वयित्वमेव अन्येषां प्रयाजादीनां प्रथमातिक्रमे कारणा-
भावाद्बुद्ध्यतावेव अतएवोत्पत्त्यन्वयिनः सर्वस्यागस्य प्रत्येकमेव सर्वप्रधानां गता विनियोगा-
न्वयिनः साहित्यादेस्तु सज्यसर्वप्रधानां गता प्रयोगान्वयिनस्तु सागसहितसर्वप्रधा-
नां गता विनियोगान्वयिनः अंगप्रयोगस्यापि प्रधानप्रयोगविधिविधेयत्वस्यैव स्थापितत्वा-
त्तत्तयैकमेव वाक्यं निर्गुणं सगुणं वा तत्रोत्पत्तिविनियोगप्रयोगाण्येनैव विधिना पूर्व-
कृतस्योत्तरोत्तरं प्रति वैशिष्ट्यमंगीकृत्य विधीयंते गुणाश्च तत्रत्याः स्वस्वयोग्यतानुसारास्त-
त्र तत्रान्वीयंते यत्र तत्र वाक्यद्वये वाक्यचये वा श्रुतं तत्र वाक्येणार्थपरिहाराद्यविधित्वा-
द्यवायचैकेनैको विधिरपरेणापस्तत्र तदन्वयिगुणान्वयचनियामकइति च्येयं त-
दिह दर्शपूर्णमासयोग्येणादिवाक्येषु सत्यपि कालश्रवणोत्पत्त्यन्वयसंबन्धसिध्यर्थत्वेन ता-
स्यैव विषयत्वाभावाद्बुद्ध्यदेव ताद्युत्पत्त्यन्वयिगुणाश्च वगोन तत्रोत्पत्तिविधिमात्रं विनियोग-

ते-
१३

गप्रयोगांशे तस्मिन्वादे कल्पमेव अन्यथा तत्रापि तात्पर्यकल्पने गौरवात् एवंप्रवृत्तत्वा को नि
निमित्तत्वा को च विनियोगविधिमात्रं तत्र प्रयोगविधिकल्पने गौरवात् प्रयोगविधिस्तु देश
दिविधावेव तदन्वयिगुणस्यैव तत्र तद्विधिनियामकत्वात् अत्र तत्र च देशदिविधौ विधि
गमनाविरहात् सर्वत्रैव तद्विशेषप्रयोगविः प्रयोगश्चावनाया इति कर्तव्यतान्वयस्याभावा
द्देशविधीनां प्रत्येकं प्रयोगविधिकल्पने गौरवात् सांगम्यैव देशदिविधौ विधीयते स्वरूपेणा
प्राप्तानामपि प्रधानानां प्रयोगविषयत्वेन विधेयत्वात् तद्विशेषात् साहित्या सामत्वोदे
र्विचक्षितत्वेन देशकालकर्त्रीदिः सर्वां संहितेष्वेव संवध्यते न चैवमेकप्रधानविकृतौ कति
पयाद्यं गयुक्ताया देशाद्यतिदेशानापत्तिः प्रकृतौ प्रधानेतरसमस्तगयुक्तस्यैव देशत्वाद
तिवाच्यं प्रकृतौ देशदिविधाको देशवद्देशप्रधानसाहित्यस्याप्येकवदयामिति न्यायेन प्रधानप्र
योगे वैशिष्ट्यागीकारेण सकलविशेषाविशिष्टप्रयोगविधानादर्थिकनविशेषावि

राम
१३

धिनांगप्रधानोद्देशेन प्रत्येकमेव देशदिविधानानुप्रकृतौ साहित्या संपत्तये देशदिते तत्र
सिद्धिः विकृतौ च प्रधानांतराद्यभावेन तत्साहित्यवाधेऽपि अंगान्तरयुक्तैकप्रधान एव देशदिवि
पुपपत्तिरिति फलद्वया सिध्यपपत्तेः अतश्च समेदर्शपर्यासाभावात् यजेतेत्यनेन घस्यां यागाना
मेको देशकप्रयोगो दर्शपर्यासास्यो अत्यरक्तं जडस्य नेन च कर्तृसंबन्धपरः विनिगमना
विरहात् तत्र यो अयं गपदनुष्ठानयविशेधात् अत एव स्वपियातेषु सांगेषु एको देशः एक
कर्तृति सिध्यति योर्ती सासापोर्ती सासायजेत्यादौ सायं जुहोतीत्यादौ च कालिकोपपत्तिरुक्त
लभेद्देशादिशेषात् प्रधानभेदाच्च तत्परं प्रयोगद्वयं व्याप्य व्यापकभावेन च देशिकादिप्रयोगे
णाविरोधः न चैव सर्वत्र कालादिविधावेकप्रयोगत्वं यदस्याप्युनेत्यत्रापि कालविशिष्टे कप्र
योगे विधीयते सर्वेषामपि विषयसामानासिकप्रयोगतापत्तिः पक्षद्वयसममिवाहारा
ततद्विकृतिप्रयोगानुवादेन कालमात्रविधानात् तद्विहितत्वा को खेव प्रयोगविधि

ते.
१४

कल्पनाया अभ्यनुज्ञानात्तत्तदित्यस्य फलसाधनां तेष्वामेकप्रयोगविधिविषयत्वानु
पपत्तेः अतश्च तद्वाक्यगतविकृतिप्रयोगसाहित्यमपि अनुवाद्यगतत्वादिविवक्षितं यत्र तु
नैवेदिकं किंचित्प्रयोगानुवादकं ज्ञापकं तत्र प्रयोगस्यैव विधेयत्वात् साहित्यविवक्षोपपत्तेर्यत्ते
व प्रयोगविधयो भूतया वक्ष्यमाना न संज्ञानां चराकदेशकालकर्तृता पौर्णमास्यादिकालि
कप्रयोगभेदे चोक्तावतिः इष्टिदृष्ट्यापकविधिप्रयोगसत्त्वे व्याप्यप्रयोगविधिरसिप्यसमाधी
यते देशादिवाक्येष्वस्य विधानां मेकप्रयोगविधावगत्तत्तदनुवादेन पौर्णमास्यादिवाक्येषु
तन्मन्त्रानामत्रैकालमात्रविधानान्तरेषु व्याप्यप्रयोगविधिः अतश्च पथे वाञ्छितं ग्रहे गृहीत्वा
त्रिवृताप्यं परिवीर्यानेयं सवनियं पशुमुपाकरोतीत्यनेनैव सवनीयस्योतिवत्प्रयोगस्याप्यत्रि
नोत्तरकालश्च रोमप्रात्याख्यायकप्रयोगसत्त्वेन वपयाप्रातः सवने चरंति पुरोडाशेनमा
ध्यंदिने श्रृंगौ स्तृतीयसवन इत्यनेन व्याप्यप्रयोगविधानं तथा त्वेत्तत्रापि प्रमाया जाद्यं गावति

रा.
१४

प्रसंगात् अपि तु तत्प्रचारमात्रेकालविधानेन पूर्वोक्तानि प्रयाजादीनि च प्राप्रचारत्वे सकरे
वदुत्तराणां चान्यात्रादीनि हृदयादिनां तत्सकरेवेति नां गतं वृत्तिस्तथा व्याप्यप्रयोगविधिस
त्त्वे व्याप्यप्रयोगस्याविधानात् पौर्णमास्यादिवाक्येषु प्रचारविप्रकर्षमात्रेना ज्यभागां तं पौर्णमा
स्यां प्रधानं त्रयकायततोऽमावास्यायां प्रधानं त्रयं कृत्वा अन्यानां दिप्रयोगसमाप्तिरिति नोभय
जो गावतिरिति प्राप्ते विनिगमनाविरहोत्पौर्णमास्यादिवाक्ययोः साधेकासादिवाक्ययोश्चात्र
तरप्रयोगविधिः अतश्च तत्तद्वागानां अग्निहोत्रहोमां गानां च तत्तत्प्रयोगविधिरिति विधानात्
वृत्तिरवश्यं भाविन्येव वपयादिवाक्ये तस्य अधिकालश्च वपयाप्यप्रयोगविधौ यावदंगानां त्वया भा
गसा पूर्वप्रयुक्तत्वं तावदंगानां तद्विधिविधेयत्वं यावदंगानां च हृदयाद्यभ्यासा पूर्वप्रयुक्तत्वं ता
वेता हृदयास्य प्रयोगविधिप्रयुक्तत्वं मिष्टमेव प्रयाजादिनां तत्सवनं प्रमा पूर्वप्रयुक्तानां इत्यत्र
पूर्वोपयोगिना च साधारणानां वयाप्रचारदिवाक्यैरपरिगृहीतानां सवनीयमहाप्रयोगविधि

ते-
१५

परिग्रहान्नावृत्तिरिति वैद्याणां पौरोमास्यदिने देनावृत्तप्रयाजाद्यं जानां च समुदाया पूर्वमुपयो
गानवैयर्थ्यं तथा स्यात्तत्र ध्वरकल्याणामागता वैद्यवमसा कपालं निर्वयेत्पूर्वाहे सारस्वतं च मंत्रं
हंस्यत्यं च रुमाग्रा वैद्यवमेकादशकपालं माध्यह्निने सारस्वतं च रुवाहंस्यत्यं च रुमाग्रा वैद्यवमेका
दशकपालं अपराह्ने सारस्वतं च रुवाहंस्यत्यं च रुपस्य भा। तवः सोनेन यजेतेति श्रुतां अत्र च य
स्य भा तव सोऽनेति वाक्येन नवानामपि यागानां फले विविनियोगाद्व्यातभेदाच्च तत्तावत्
यगवाक्यं पूर्वचपद्येकमेव वाक्यं स्यात्तद्दानवभिद्रव्यदेवतासंबंधे न च सुपागेषु कल्पितेषु
तत्तद्रव्यदेवताविशिष्टतावद्यागविधाने कते पार्थिकान्वयवेलायाद्रथ्यां तरेदवतोत्तरसंबंधे
यस्याप्यापत्तेर्भिन्नान्ये चैतानि उत्पत्तिवाक्यानि न च प्रातरादिकालत्रयसंबंधाच्च त्रयः प्रयोगवि
धयः तत्तत्कालीनप्रयोगविधिरचनाग्रा वैद्यवमात्रस्य तथा सारस्वतं च रुवाहंस्यत्यं योस्त्रिपाठवे
द्यर्थापत्तेः अपि तत्रिह विष्णु एकः न च प्रातरादिपरात्रयविषयसंबंधो द्वैककस्मिन्काले एव

कह विष्णु प्रयोगत्रयाशंकाऽसति विधौ च प्रयोगविधित्वात्यर्थस्यानुषंगस्य च कल्पनापस
यानिर्वयेदिति परानुसंगे प्रातर्निर्वयेदित्यस्य वाक्यांतरकल्पनायाश्च बोधितत्वात् अतए
व तेनानेतया त्रिह विष्णु एकः प्रयोगविधीयते तदेवं स्थिते पुरावाचः प्रवदितो निर्वयेदिति अ
तिदेशप्राप्ते निर्वयेदिति कालविशेषः श्रुतः स किं प्रातः कालीनहविषा मेवोत्तसर्वेषां मिति चिंत
यां अविशेषात्सर्वेषां मेव न च प्रातः कालहविषां पक्षे तत्कालीननिर्वपप्राप्तेर्नियममात्रकार
णोत्पाद्यवा माध्याह्निकापराहिकहविर्निर्वापस्य च पक्षे तत्कालीनप्रसक्त्यभावेन तत्र त
द्विधाने अपूर्वविधित्वापत्तेर्लघ्वानुसंगेन प्रातः कालीनहविर्निर्वापस्यैवायं कालवि
शेषविधिरिति वाच्यं प्रातः कालस्योदयोत्तरकालीनत्वेन तत्कालीनहविर्निर्वापस्यापि वाक्य
वदनात्सर्वस्य प्रसक्तत्वात् अत्रत्ययागानां चतुरस्रदेवताकत्वेन पौरोमासी विकारतयाऽदयो
तत्तरमेव सर्वं निर्वपस्यातिदेशप्राप्तत्वाच्च अतश्च सर्वं निर्वप्यापकर्षे तदेतादिकर्षणादे

तं-
१६

ननिर्वीयांतपदार्थानोसप्रयोगीयाणातेत्रेरांकरांयथोयक्रमसमर्थयिनमिति नियमो गीक
रेचोत्तरां गीरांमतिप्राप्तेदेवतागतैकत्वं संख्यापेसयातदसंख्यतचतुष्टयं संख्याया अंत
गत्वाभावात्सारस्वववाहं स्पत्ययोस्तावदाग्रेयविकारत्वेमेव आयावैक्यवेपिअथाकपालत्व
स्पत्यागगतद्वयतत्कायात्तत्संख्यारूप स्पत्यागागभतोदेशेनदेवतातदाश्रयासरत्सं
ख्यारूपासरचतुष्टयत्वापेसया अंतरेगत्वादाग्रेयविकारत्वेमेव अतः प्राक्त-कालीनयागत्र
यस्याग्रेयविकारत्वातस्यच पौर्णमास्यमावास्यासाधरणात्वेनोदित आदित्ये पौर्णमास्या
स्तत्र प्रक्रमयति प्रागुदयादमावास्याया इति वचनविहितस्योदयप्राक्कालीनत्वस्यापि निर्वीप
यैसप्राप्तत्वात्तच्चैव वाक्प्रवदन् पूर्वकालीनत्व नियमोपपत्तेरप्यविविधित्वनियमविधित्वक
तवैरूपपरिहारार्थं प्राक्त-कालीनस्यैव निर्वीपस्य स्यापकः नचातिदेशिकस्योदयप्राक्कालीनत्व
स्योपदेशिकेन प्राक्त-कालेन वाद्यतत्रापि सप्राप्तभावात्तद्वैप्रात्तहयोदयेव्युधित इति वेति

राम०
१६

आश्रुत्वापनसूत्रकारव्यवहारेणोदयात्पूर्वमपि प्राक्त-कालसत्त्वात् अतश्च माध्वानिका
पराह्णिकयोर्निपापकर्षाभावात्तत्रेरां गानियदपिसरस्वत्यामभागेति शाखांतरवचना
न्मध्यमस्योपांशुयाजविकारत्वं तदपि उपांशुयाजस्य बहुचराहरो अमावास्यायामपि वि
धानेन साधारणपुष्पाद्यसिद्धिः समर्थनीयः वसाहस्यपुण्यागे याज्यार्द्धवर्तते वसाह
मनुहोतीति श्रुते च साहोमश्रोदकपरंपरया प्राजापत्याद्यैकदेवताकपशुगरोप्राप्तोपाज्या
यांतस्यैकत्वादेकदेवताकत्वेन च सप्तहप्रदानात्तदश्रयरो नवसाया राकत्वाचतंत्रेयोवभ
वतीति शिष्याहितार्थं पुक्तं कालभेदात् वचनं भिन्नदेवताकत्वं तत्रापि सजातोपपन्नस्यैव
हकरो न सकहश्रयणात्तदव्यपारात्वाद्दसासंख्यत्वेपि तत्र याज्यार्द्धवर्तकालस्य मे सभेदे
नैव वसाहोमः प्रकृतौ हि याज्यायायागार्थत्वाद्दसाहोमार्थत्वाभावेन याप्रयुक्तयाज्यार्द्धव
तकालस्य पञ्चन निष्पन्नवसाप्रतिपत्त्यर्थं वसाहोमांगत्वावगते तत्र याज्यार्द्धवर्तकाले तत्रां

तं-
१८

नचरेतोत्पन्नेन विहितोपदेशो वमथशशब्दवाच्यप्रधानमात्रोद्देशेन विहितत्वात्तत्रैव ननु सां
गो न च समादिबद्धस्य प्रयोगविधित्वात्सर्वविषयकत्वं प्राकृतानोपेयाज्ञादीनां त्यो प्रदेशकत्वे
नांगविषयेकत्वमानेन देशांतरविध्यनुपपत्तेः। अतएव प्रयोगविध्याश्रितस्य द्वौ बल्यं तत्र त
त्र निरूपितं त्रयं यथा चर्हि स्तराहविशसादना वा च फविधानानुपपत्तिश्च अतो यज्ञाय बलं सांवे
काया इष्यदुत्पन्नप्रधानमात्र एवोपांशुत्वाविधिवत्प्रधानमात्रशब्दापविधिः। नचेहकारणा
त्वनिदेशात्सांगविषयत्वं तन्निर्देशेप्यंगवाचकपदाश्रयत्वात्तत्तदुत्तराया इत्यतिवा
क्येपिकरणात्सत्त्वेन द्रव्यद्वयतयोरपि वरुणौ ककपालयोः सांगविषयत्वापत्तेरिति प्राप्ते दे
शकालस्वरकर्त्रीदिकं प्रयोगान्यपि प्रयोगाग्रे प्रधानसाधारणा इत्येकं तदिह दृशविधिरपि
प्रयोगविधिरेव तस्य चो ग प्रधानाविषयत्वाध्वार्थिके विशेषणविधावंग प्रधानोद्देशेनैवापरे
शो विधीयते इत्यौ च देशिकेन तेनातिदेशिकत्वाद्देवोधाद्युक्तमेवापतं तत्त्वं न ह्यत्र श्येनीयं

कृतागानामुद्गात कर्तृकत्वस्यैवापो कल्प कत्वं तत्र हि श्येनमात्रनिष्ठाया औद्गात्रमिति समा
ख्यायाः प्राकृतो गानां मुद्गातवे हे समाप्ताभावेन तदिष्ये अंग प्रधानयोरेकदेशकालक
र्तृकत्वमौत्सर्गिकमिति न्यायमात्रेण कल्पत्वात्प्राकृतत्वं नाना कर्तृकत्वेन युक्त उद्गात क
र्तृकत्वस्य बाधः। विस्तरेण चैतदुपपादितं कौस्तुभेस्वरचर्चीयां। प्रकृते तु सांग प्रधानभावनो
द्देशेनैवापदेशविधानात्सर्वार्थत्वं एवं सत्यपि यदि द्वितीयासप्तमी वा श्रूयेते तत्तत्ता उपोश्रुक
र्तव्याम ई प्रायशीपायामित्यादिबलक प्रधानमात्रकर्मकभावनाया उपोश्रुता न तस्या च याज्ञादीनां
फलोपकार्यगानां मन्यवत्तातेषां मुपाश्रुत्वादिप्रसक्तिवदपामपिसक्तिर्मवेत्तु रतीयाश्रवणो
त्वेव भयकराकफलभावनोपादानात्तस्या च प्रयाज्ञादिनां प्रयोगविधानार्थमन्यवावश्यं भा
भावाद्युक्तमेव सांग प्रधानोद्देशेनापोविधानं इत्यदेवतादीनां तु इत्यन्यत्वात्प्राधान्यमात्रमात्र
मित्वमिति विशेषः। अतएव यत्र प्रधानकर्मकभावनान्वयित्वदेशादेः प्रमाशिकत्वं तत्र प्रधान

ते-
१८

नसवान्वयान्नन्यत्रतुतोवासत्वेऽसत्वेवासर्वत्रप्रधानकरणाकसांगमावनप्रयोगएवदेशाद्य
न्वयात्सांगेयवतन्निवेशातिथेयेदृशितोचातुर्मास्येषुवरुणाप्रघासपर्वराविहारद्वयेआह
वनीयद्वयेऽश्रुतेतत्रचनवहवीषिविहितानितत्रेवचनंअष्टावध्वयुहत्तरहवीष्यासादयति
मारुतीमेवप्रतिप्रस्थादृशितास्मिन्नितितत्रचनवहवीषिकिनवानामपिहविषांदेशैक्यार्ते
त्रैरागागानिउत्तम्यादभेदेनेतितितायांआसादनमात्रदेशभेदश्चवरोपियागेषुतभेदश्चवप
मानात्प्राचसिवरुणाप्रघासेयंतेतेत्येकप्रयोगविधिपरिगृहीतानानवानामपियागानुनांवि
कल्पेनैकस्मिन्नैवकस्मिन्निविहारेअनुष्ठानादेशविधिभेदाभावेनतेत्रैरागागानिनवानप्राक
तएवासादनेदेशभेदश्चवरातस्यहोमार्थाहवनीयप्रत्यासत्यर्थत्वेनदृष्ट्यत्वाद्दोमेपिदेशमे
दप्रतीतेस्तात्यर्थगत्याततवागानोत्तरेदेशीयप्रयोगविधित्वस्यैवावगमात्तदेवेनांगभेदइति
वाच्यंप्राप्तास्मदग्राद्यनुवाचेनदेशकर्त्रीद्युनेकगुराविधानेवाक्यभेदात्संख्याविशिष्टहवि

राम
१८

षांआसादनविशेषरोविशिष्टोदेशेनवाक्यभेदाच्चअतश्चतत्रदेशकर्तृविशिष्टासादनात्तरमेव
मारुत्युदेशेनोत्तरवाक्येनविधीयतेपूर्ववाक्येचतन्निश्चिन्नहविषांलसरांयोदेश्यत्वमंगीकृत्य
देशमात्रविशिष्टासादनात्तरमेवयोःसमाख्यावशेनैवप्राप्त्युपपत्तेःअतश्चाप्राकृतकार्ययोरेवा
सादनयोदेशविभेदेनविधानानानयोर्योगाप्रयोगविधित्वंअस्तुवाप्राकृतेकार्येरावासादनां
रंविधानंप्राकृतीसादनस्यैववाअतिदेशतःपूर्वप्रवृत्त्याविधानंतथापिनसांगप्रयोगाविधित्वे
त्वंअसादनमात्रएवदेशविधानोपपत्तौयागतसरायोप्रमाणाभावात्अस्तावायागएव
देशविधानंतथापितादुपानुवर्तक्येतिव्याडितिकहितीयानिर्देशात्प्रधानमानरावाच्यंदेशादिविधिर्न
सांगेइतिनपांनामावतौप्रमाणापत्तिरितिप्राप्तेसत्यमत्रवाक्यद्वयेपित्वदुक्करीत्येवविशिष्टासाद
नविधानंतस्यैवत्वदुक्करीत्येवप्राकृतकार्यमभवत्प्राकृतमेववातथापिप्रकृतौतदासादनस्यत
कृतियागसिध्यर्थत्वात्तस्यविहारान्तरेकरणेअप्राकृतकार्यत्वापत्तेस्तात्यर्थगत्याअस्ययागप्रयो

तै.
२०

गविधित्वमेव आसादयति अनिर्घपतिवततद्योगोपलक्षणात्वं वचनवानामपि विहारद्वयविक
ल्पोऽन्यतरवेयर्थे च नाश्रितं भवति अथ वस्यया प्राप्तानां व्यवस्थामात्रं करणात्सां च वेधश्चो ह
कीदृशमाहूतीमिति च शक्यार्थं कर्माभूतानुवादः स न तद्योगलक्षणात् तत्पर्यग्राहकः अत आसाद
यतो त्यत्र हि तोयाश्रवणाभावात्सायं जुहोतीति वक्तव्यं करणकसागभावनप्रयोगस्यैव देव
शादिविशिष्टस्य विधेयत्वावगते पुनैवो गोवृत्तिः अंगप्रधानवो वै दे देशा यत्प्रापि च सागप्र
प्रयोगविध्यवश्यभावनचैवमपि सकृत्कौरेवो गैरुपकारस्य सिद्धे स्तेनैव च प्रसंगाया गोतर
स्योपकारोपपत्तेरावतौ प्रमाणाभावः उपकारत्वाभेदतदर्थमंगानां प्रोपादिहितदेशाद्यभावे
पि प्रसंगस्यैव प्रमाणात्वादिति वाच्यं तत्र मध्यपाठघमावेन कस्य तं त्रित्वं कस्य प्रसंग इत्यत्र नि
यामकोमावेन प्रसंगानुपपत्तेः न च बहुना स्यात्सधर्मत्वेमिति न्यायेनानेकेषु देशाद्यवाभयव
च अक्षानां तं त्रित्वतात्पर्यग्राहक इति वाच्यं तथा त्वेपि यत्र साम्यं यथा सर्वतो मुखे होचतर्दिसु च

२०

तुष्टुविहारेषु चतुर्मिरध्वर्यवादिभिः क्रियमाणो तत्र विनिगमनाविरहे शावं त्रित्वनियमाभा
वे प्रसंगासंभवेन देशदिभेदेनानावतैरशकत्वात्प्रकृते तयपि कर्त्रं नरोधेन मारुत्याप्रसं
गः प्राप्नोति तथापि पदे वाध्वर्युः करोति तदेव प्रतिप्रस्थाता करोतीति वचनेन प्रसंगाभावात्प्रतीते
देशकर्तृविशिष्टमारुतीप्रयोगविधे मारुतो प्रोपाद्यंगमात्रे संकोचापत्तेश्चावृत्तिशिष्येयं क
र्तृभेदाः तत्रैवाध्वर्युप्रतिप्रस्थाता रोवचनाद्यवस्थितो ब्रह्मरोता आशीधश्च किं भेदेनोत्तरे
रात्रिचिंतोयादेशभेदात्तद्देशकर्तृव्यपदार्थप्रयोगभेदावगते प्रयोगकर्तृणां भेद इति प्राप्ते सत्यपि
प्रयोगभेदे तैरेव कर्तृभिः प्रसंगात्कार्ये सिद्धे स्तत्कर्तृव्यपदार्थानामावरो प्रमाणाभावान्तर्भेदेन
ब्रह्मादयः न ह्यत्र देवाध्वर्युरिति बहूनामस्ति अतश्च वक्तुं न रोधेनाद्यानां तं त्रित्वावगते सत्यपि
विरोधे तैरुत्तरविहारेण व्यपदार्थः कर्तव्याः अतएवोभयत्र उक्तरदेशसत्त्वेपि नाग्निध्वकर्तृक
प्रत्याश्रवणादीनां भेदेनानुष्ठानेन वा तदर्थमाग्नीध्रभेदः वद्वनुरोधेनोत्तरविहारसंबन्धुत्वं

३९

राम०
२१

त्रैतरायेऽश्विनप्रतिप्रस्थात्कर्तृकत्वेन विधानान्नकर्तृमेहस्पृश्यान्तं त्रेयाप्रयोगमेहाद्येपकत्वमिति वा
च्यं। वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वेन विनिगमनाविरहेणोभाभ्यामपि कर्तृदिशाभ्यां स्वविविशिष्टप्र
योगविधिवत्त्वेन प्रयोगमेहाद्येपोपत्तेः। अतश्च पत्नीसंयाज्ञादिषु देशमेहाभावेऽपि कर्तृमेहादेक
वृत्तिः। वस्तुतस्तद्देशकर्तृविशिष्टेकप्रयोगविधानेऽपि पार्थिवकपरस्परान्वयवचनशेनतत्तत्कर्तृक
परार्थानामेव प्रयोगविध्यापुत्तेर्होत्रादिकर्तृकपरार्थानां हतदेशाप्राप्तीव हतदेशीयानामप्य
पराग्नीकानां प्रतिप्रस्थात्कर्तृकत्वेनापत्तेर्नानेन पत्नीसंयाज्ञेषु प्रतिप्रस्थात्कर्तृकत्वेन हि माह
तीयागप्रतिप्रस्थात्कर्तृकत्वेनेनांगप्रधानयोरेककर्तृकत्वात्पत्नीसंयाज्ञेष्वपि तत्प्राप्तिशंके
तमाह तीयागस्य यत्र मानकर्तृकत्वेन प्रतिप्रस्थात्कर्तृकत्वाभावात् किंतु पुद्बध्वर्युः कुरु
तीत्यनेन पत्नीसंयाज्ञेष्वपि तत्प्राप्तिः। अत्र हि यत्पुद्बध्वर्युयागाद्यकागभूते ध्वर्युः कर्तृतपस्यार्थस्य
माह तीयायागागत्वे प्रतिप्रस्थात्कर्तृकत्वे विधीयते अतश्चापराग्निर्वनामप्यावृत्तिः। पर्यप्तिं

तै-
३२

वाजयेयेप्राजापत्यान्यभ्यन्यक्रम्यताम्यर्यग्निकृतानुसेजातिजह्यसाम्यालभतेइतिश्रुतेत
तत्रपुर्ववाक्येनपर्यग्निकृतानारराणानुसृजेतिपर्यग्निकृतेयाहीवतसुसृजेतीतिवत्यर्ग्य
करणांतोगरीतिविधानान्दहमेधीयाज्यभागन्यायेनापुर्वत्वापतांचुत्तरंमानामकर्तव्य
त्वावगतेब्रह्मसाम्यालभतरतो ज्येनशेषे संस्थापयतीतिवत्कर्मांतरविधिः। तच्चतुहदेवस
त्यहशप्राजापत्यान्यभ्यनित्यस्यानुषंगेराद्व्यदेवतालाभइतिप्राप्तेआश्विनग्रहणोत्तरं
तपश्रुभिः सहोषकतामाप्राजापत्यानांब्रह्मसामकालेपर्यग्निकरणोत्तरक्रियमाणालेभो
त्कर्षमात्रविधानेब्रह्मसाम्यालभतरत्यनेनकृतेर्यात्यर्यग्निकरणोत्तरस्युक्तपश्रुभिः सह
करणावगतेस्तदेतेऽसृगस्यप्राप्तासत्वात्पुर्ववाक्यस्यानुवाहतायार्थवाहत्वविधयोत्त
रंविध्यैकवाक्यत्वप्रतीतेः पूर्वोत्तरवाक्ययोर्वाक्यमेवमंगीकृत्यपूर्वस्मिन्परिसेखाफल
कतृतीयविधिप्रकारो गीकरणोत्तरस्मिन्ब्रह्मदेवताविशिष्टापूर्वकर्मविधिफलक

राम०
३२

पष्टविधिप्रकारो गीकरणोत्तरवापतेः। अतोत्रालेभोत्कर्षमात्रंविधीयतेतदाचतुत्तरंमां ना
मुत्कर्षस्तदादिवाप्तिसंवधादिति न्यायादेवलयभ्यतेतेनाचारणन्यायसंभवात्पर्यग्निकरणोत्ता
नामेणानामावृत्तिः। अतएवप्राजापत्यवपानोक्तपश्रुभिः सहकरणापक्षेसहपश्रुनालभतेवया
नामभिद्युतत्वापेतिवदुत्कर्षपक्षेतन्मात्राभावंदर्शयतिपर्यग्निकरणोत्तरं गरीतिविधानेत्तव
पानामेवाभावादिधारणमात्राभावदर्शमसंज्ञसंस्थातएतदभिप्रायकमेवचवपानांचानभि
धारणस्यदर्शनादितिसूत्रंयत्तुभाष्यकारेणोहंसव्यावाएतर्हि वयाद्यदनभिद्युतापद्वह्यसाम्या
लभतेतेनानभिद्युताइतिलिङ्गमकर्मांतरत्वप्रयाजशेषस्यकृतपश्रुवयाविधारणोनरिक्तत्वाद्
नभिद्युतत्वंपुज्यतेकर्मांतरत्वेतुतदर्थयनअयाजकरणात्तेनैवहयमिधारणोपपत्तेरनभि
द्युतत्वदर्शनंनयुक्तमिति न्यायात्तत्तत्कर्मांतरत्वपक्षेपिमाध्यंदिनकालीनपश्रुपुरोडाशवनी
पहविद्यामिवसवनियतंत्रमध्ययतित्वेनप्रसंगितयाप्रयाजपुनःकरणनापत्तेरुपेक्षितोपेचशा

ते-
२३

रहीपापंचशारदीवोनामाहीनपंचाहोयः कामयेतबहुस्याभितिसयतेनयेजेतेतिफलेविनियुक्त
स्तत्रवैशाखाप्रभावास्यायांसप्तदशमारुतीस्त्रिवत्साअप्रवीताउपाकरोतिसप्तदशपञ्चीनृणा
स्तान्ययगिकतान्शितानितरासमेतेप्रेतरानुत्कजंतिनतःसंवत्सरेराजीवाआनयेतांश्रीवोणा
स्तान्ययगिकतानित्यदिपूर्ववत्तीयेचतुर्थेचसंवत्सरेस्त्रीलिंगनिर्देशात्स्त्रीपञ्चमांसापस्येनानु
ष्टानंऽष्टांघपर्यगिकतानामुत्सर्गमुक्तापंचमेसवत्सरेहीदितएवानुष्टांस्त्रीस्त्रीनन्वहमाल
भेतपंचोत्तमेहनीतिश्रुतेत्रिवत्सात्रिवत्सराःअप्रवीताअप्रसताःपञ्चीनत्यशरीरान्शतीवाःरा
जीववर्णाःअत्रस्त्रियोपिगावएवइतिकेचित्अत्रोसवाकोमारुतानिति विपरिणतस्यउपाकरोति
त्यस्यचानुयगात्तदपिवाक्यांतरंअस्मिंश्चवाक्येयथाकर्ममेदःसंस्थयातथानिरूपितंकोस्तमेअ
त्रचोपाकरोतीत्यस्यैकस्यैवस्त्रीषुपुरुषेषुचसंबन्धादेकमेवेदंवाक्यंचतुस्त्रिशत्कर्मणांविधाय ताम-
कमितिभाष्यकारःवाक्यांतरत्वेपुक्तमित्युक्तश्यामःपणवप्रथमेसंवत्सरेपर्यगिकताउसारा २३

स्तेषामेवद्वितीयादिसंवत्सरेषुपर्यगिककरणद्विकत्वापंचमेसंवत्सरेतेषामेवचतुर्थहःसुत्र
याणांमालंभः।पंचानांचोत्तमेहनीत्येवंप्राजायत्यानामिवालेभोत्कर्षोत्तमप्रथमादिवर्षेष्वन्येषा
मन्येषाउष्टापर्यगिकरणातांगरीतिविधानेनयातीवतादिवत्त्रैवसमाप्तिःपंचमेववर्षेत्तत्सु
त्यास्वनेषामेवालेभइतिचिंतायांलाघवातेषामेवालेभोत्कर्षःप्राजायत्यवत्तवचनात्तपर्या
गिकतानामपिपुनःपुनःपर्यगिकरणादितच्छब्दत्वेनपूर्वोपाकृतानांमेवपरामर्शोत्तत्सज्जति
स्तुआलेभोत्कर्षादेवप्राप्तोन्मद्यतइतिप्राप्तेप्रालेभानुवादेनत्रीस्त्रीनन्वहमितिचानेकार्यविधा
नेवाक्येभेदादुक्तकर्मांतराण्येवैतानि विधीयन्तेनत्वत्रालंभोत्कर्षः।एवंपंचोत्तमेहनीत्यत्रा
पिअनेकार्थविधिबोधः।अतएवपंचोत्तमेहनित्यत्रोत्तमेहनियंचत्वविधौअवशिष्टानांदाह
शानासमस्यादृष्टत्वादितिआनेवान्वहत्रयाणांत्रयाणांप्राप्तेत्रीस्त्रीनन्वरुमित्यनुवादइत्यपि
स्तपंचोत्तमइत्यत्रप्राप्तालेभानुवादेनकालसंख्योभ्यपविधानेवाक्यभेदादुत्तमाहहृदशेनप

ते-
२४

चत्वमात्रविधानेविशिष्टोद्देशात्तत्रात्मनसैवाश्रयत्वेप्रमाणाभावात्तत्रात्मनसंख्योभयवि-
शिष्टकर्मतिराग्येवैतानिसप्तदशवाक्यद्वयेनविधीयन्तेतत्रात्मनोविध्यभावात्प्रथमादिव-
र्षेषुभिन्नभिन्नान्येवैतानिकर्माणिपर्यन्तिकरणांतंगविशिष्टानित्तदेवतापदानुषंगेराविधी-
यन्तेअतएवप्रतिबंधपशुभेदात्पंचमेवचययन्तिकरणांतंगानाजामावृत्तिः। तच्छब्दश्च्युतिभे-
देपितज्जातियत्त्वार्थकसन्प्राप्तत्वादिगुणाप्राप्त्यर्थेनविहृष्यतेदशयेयंजस्येदृशियमुसो-
मयागाःसर्वेभिन्नतंत्राःकुचित्वात्मभेदात्तत्त्वविदेशभेदात्तत्त्वविहृष्याभेदादिति वक्ष्यतेत-
त्राभिषेचनियोनामसोमयागःततःसप्तपाहवीधिततःपुनर्दशयेयःसोमयागःश्रुतः। तावि-
मौअभिषेचनियदशयेयौसमानतंत्रौभिन्नतंत्रौवेतिचितायांसहसोमंकीर्णात्प्राप्त्यभिषेचनिय-
स्यदशयेपश्यचेतिवचनेनाभिषेचनीयसोमक्रयकालेदशयेपुसोमक्रयःप्रतिकल्प्यतेसचप्र-
तिकल्प्यमाणास्तदेतापकर्षन्यायात्ततःप्रावोपिपदाथानयकर्षतीतिआरंभस्तावत्समानतंत्रौ

ताम-
२४

त्राजयश्चोपक्रमंचसमापनेतद्वृत्तरांगानामपितंत्रतायदितुअभिषेचनीयस्यावश्यमभ्यव-
येतितितिअवभयहरीनामोतरांगानांतंत्रत्वंतदास्तुपूर्वोक्तानामेवसानवदशयेयार्थेसद्यो-
दीक्षयतिसद्यःसामकीर्णातिपुनःसोमक्रयहरीनाहुसंसवाहमात्रेसहसोमंकीर्णातीत्यने-
नसाहित्यविधीयतेउपसंवाहमाप्त्यप्रतिश्रवणाभाजंतस्यक्रतोःपूर्वमेवकरणोक्त्यवि-
त्सोमविक्रयत्वाभेनक्रतुकरणानुपपत्त्याअवश्यवत्त्वादितिवाच्यंतथात्वेकीर्णातेरुपसं-
वाहेलक्षणापत्तेःतद्वरंसद्यःपदस्यैवकक्रतुकासीनत्वेलक्षणाअभिषेचनीयदशयेयोष-
ककासीनोत्सोमयागांतराणिहसंबंसराहर्ध्वंक्रत्वंतरइतितदभिप्रायेणसद्यःपदमिति
प्राप्तंतथात्वेसद्योदीक्षयतीत्यादिवाक्योर्वेप्यथापत्तेःसहसोमंकीर्णातीत्यत्रोपसंवाहने
मात्रेवलक्षणापत्त्यंभीकृत्यसहत्वमात्रविधिः। अतोभिन्नतंत्रावेवेतौयत्समानोवाक्य-
शोपदशयेयश्चाभिषेचनीयसोमक्रयेश्चाश्रितिसमानत्ववचनेतदेकक्रतुकालकत्वाभि-

ते.
२५

प्रायेरोतिनकश्चिदिरोचः निष्कासस्पवरुणप्रधासेषु वारुणानिष्कासेषु वैश्वानरप्रधेयं तोतिष्ठ
ते तत्र वरुणादेव कृष्णामिसाया गस्प प्रधाना तरस प्रयेयर्वमेकवारं कतस्यापि पुनः प्रचारविप्रकर्ष
मात्रं समिष्ट यजुर्लुध्वं विधीयते च पापापातः सचने चरेति पुरोडाशेन माध्वे हिने अग्रे स्तृतीयसचने
इत्यनेनेव सचनी पपशो अथ यशदस्त वरुणादेव ताकत्व सादृश्याद्गोणानुवाहं यं तोतिष्ठ
यागलक्षकं तेन नावभययागे पुनः प्रयाजादिकरणा मिति प्रथमः पक्षः। द्वितीयः स्तृतीयात्र प्रचा
रविप्रकर्षः तथा त्वेऽवभयशदवैष्यर्थापत्तेः। समिष्ट यजुर्लुध्वं कालवाचकपदश्रवणाभावाच्च
प्राप्ता कर्मानुवाहेन कालनिष्काससत्त्वाधने कर्गुणा विधाने तात्पर्यमेवाय तेश्च अतोऽवभय
पदे नाप्ररूपं देशं लक्षयित्वा वभयगमने तुष विशिष्टं वारुणी निष्कासपत्ती पत्यर्थं विधीयते प्र
याजा शेषा भेदधारणावदिति सिद्धांतस्तु अवभयशदस्य लक्षणावश्यं भावेशात् तस्य महावि
षयत्वसिध्यर्थं तद्वर्गक कर्मंतरस्यैव लक्षणा अतएव नायुर्दोऽहोतिन सामगाम तिनगमन

राम
२५

मेवं जपतीत्यादिसौमिकप्रसिद्धावभयधर्मपर्युहासोपिसंगच्छते अतश्च कर्मंतरमेवेदेतद्विशेषो
अर्थकर्म निष्कासं शेषं प्रतिपतिरित्युक्तं कौस्तुभे प्रकरणंतराधिकारोरातदधिकरणास्तत्र
तुषोशे अतएव देशगमनस्यैव वा प्रतिपतित्वमाशक निरस्तमिति चेदित्वं उदयनीये च त्योति
शोमे प्रायणीये धिरुदयनीये धिश्च तत्रोदयनीयप्रकरणो प्रायणीयस्य निष्कासे उदयनीयमनु
निर्वयतीति श्रुते तत्र पूर्वचदेवोदयनीयधर्मक कर्मंतरमेव प्रायणीय निष्कास इत्युक्तं
त्वे स्कारकतया अपि कर्मविधीयते सप्तमी च द्वितीयार्थात्ततश्चोदयनीयधर्मोऽपि द्विवारमा
वतिरिति संगतितो भेदाशंकानिराकियते नात्र कर्मंतरस्य निधिसत्त्वेन प्रकरणांतरव्यापामा
वात्त प्राय निय निष्कासस्य कतार्थत्वेनावगतस्य निष्कासार्थत्वे अप्राकृतकार्यकारितापत्तेर्निर्वा
स्येयमोपदेशिकि प्रतिपतिरुदयनीयनिर्वय इति प्राप्ते निर्वयस्यापि प्रकृतौ निरूप्यमाणा इ
व्यसे स्कारार्थत्वेनावगतस्य निष्कासार्थत्वे अप्राकृतकार्यकारितापत्तेर्निर्वापे रानिष्कासस्य

तं-
२६

दृष्टप्रतिपत्तिरूपसंस्काराजननेच प्राचीनप्रयाजशेषन्यायाभावाद्भयथाच दृष्टार्थकत्वाच प्रपक
त्वेनिष्ठादस्थयत्यधिकरणाभ्यायेन सत्यमीश्रत्याप्रकरणाच्चतरीयनिर्वायाद्युद्देशेन पुरोडाशक
पालवजायतीयनिष्ठासोविधीयते अर्थाच्च प्राकृतप्रतिपत्तित्वबाधः॥ इति श्रीखेददेवकृतोभा
हदीपिकायां मेकादशाध्यायस्याद्वितीयः पादः॥ अंगानां अंगानां प्रधानानां चैकप्रयोगविधिपरि
ग्रहीतानामेकदेशकालकर्तृकत्वमित्युक्तं यत्तु च ने सत्यमदेशकालकर्तृकत्वमभियथापूर्वं
दुरमावास्यायापवेदिं करोतीति अथ च भयेन चरेति वदत्वादक्षिणोति अत्र च कालाद्यन्यत्वे
हैधाकृत्विर् महाप्रयोगांतपातेपि प्रचारविप्रकर्षमात्रेण कालाचित्प्रयोगबहिर्भावेनैव यथा
प्रमाणं अंगानां सौत्रा मरणादौ च दक्षिणाभेदात्कर्तृभेदो लक्ष्यते इदं च सिद्धमेव सुहृभूतो
तरविदृष्टार्थे स्मारपत्तिद्वयस्य आधानस्याग्निमात्रांगभूतस्य स्वतंत्रप्रयोगविधिपरिग्रही
तस्योत्तरकत्वमंगत्वाद्दृष्टतस्तत्कृतं भेदेनात्रावतिरेव अंगत्वं कत्वा चिंतायामपि न प्र

राम
२६

याजार्हिवत्प्रतिकृतमेदः तत्तत्प्रयोगांतः पानाभावात् स्वतंत्रकालकत्वाच्च कृतस्य हि आधा
नस्याग्न्यमाणा विशेषत्वात् सर्वार्थत्वं न चानंतर्थाद्विशेषः निमित्तादिवशेनानेकेषु क्रियमाणो
पुनस्तु चिदानंतर्पस्यावर्जनियत्वात् आधानसमये कृत्वापि कर्मविशेषस्य नियतत्वाभावेन
उद्देशादेव सर्वे देशावगते अत्र स्वतंत्रकालकत्वादेव तंत्रत्वं अतएव प्रयोगबहिर्भावेपि द
हस्यतिसवस्य तनहात्रवेयवस्तुतः कालत्वरूपग्न्यमाणा विशेषतया प्रतिवाजयेयमार्वति
रेवनचैव षयागानां प्रत्येकं दर्शयतीमासपदवाच्यत्वात् पूर्णमासारे भेदशारे भेदतत् पूर्वका
लक्रियमाणान्वारं भरीयाया आवृत्तिप्रसंगः कालभेदेन एव कप्रयोगेपि कफलसाधनां
नापणासहैव महासंकल्पादावारं भेदोपपत्तेः॥ स्वतंत्रकालत्वेपि च यत्र प्रमाणांतरेण व्यति
विशेषस्यैव देशावगमस्तत्रापि ग्न्यमाणा विशेषत्वादावतिरित्यविधेयं सत्यमज्योतिरेव
उग्नीषोमीय उपदिष्टो रूपसवनीयानुबंधो योस्त्विति हि सः॥ सवित्रया रात्रामपि तंत्रं तमेदेन

ने-
२३

तिचिंतायोहीसासुपपंछिनतीत्यनेनविहितस्यहीसाकासस्यपपछेदोदेनशेनविधानाहु
देशस्यप्रकतिविकृतिसाधारणेनग्रहणोपदेशातिदेशयोःकामिकत्वेनजुहुवत्यापिकाल
वैषम्यापनेरग्रीवोमीपपस्यैवहीसाकोलविधिः।विशेषतश्चाध्वरकल्याण्येनतस्यैवोप
स्थितत्वात्तस्यैवहीसाकासोपकर्षइतितस्याग्रीवोमियोतेपवर्गात्सचनीपाहीपयोतरक
रामितिप्राप्तेहीसाकासत्वंहिनहैसापर्वप्रयुक्तत्वंतदुपस्थापकानुष्ठानसादेश्याभावात्तस्य
पितृप्रकरणाज्योतिषोमापर्वप्रयुक्तसतस्मिन्सास्यान्निवेशयोगात्तदीपपयेनिविशतेतही
पत्वंचसर्वेषामविशिष्टमितिसर्वार्थत्वसिद्धिः।वस्तुतस्तूपयोद्देशेनविहितस्यकासस्यद्वि
रुक्तत्वाप्यसहकृताव्यभिचरितक्रतुसंबंधादेवहीसार्थत्वेसंभवेदारणादिवज्योतिषो
मार्थत्वानुपपत्तेर्हैसावोपदेशेपिसवनीपादोअतिदेशेनतस्यासिंभवात्कासतंत्रत्वा
देवपपतंत्रत्वंअवश्यंहि सर्वत्रोपदेशवादिनापिकासतंत्रत्वादेवपपतंत्रत्वंवाचंअन्यथा

राम-
२१

एकस्मिन्नपिकासेपपत्रयापतेःवाप्यादिपसर्वत्रोपदेशवाशौतपरप्रयुक्तहीसामावादेव
कालतोपिपपछेदनादिकेतुगुणलोपेपिमुख्येतिन्यायात्संस्काररूपपतंत्रत्वेतत्संस्कारा
णांतस्यत्रोपराप्रोक्षणादिनामपितंत्रत्वंनचहीसासुपपंछिनतीत्यनेनतन्मात्रस्यैवपाक
र्षविधानात्तस्यरासीनामग्रीवोमियकासराकारोमज्जानुष्ठानसादेश्यातन्मात्रार्थत्वप्रतीतेर्
हिमाशाविशेषत्वेनतदुपवर्गेअपवर्गादचतिरितिवाच्यंफपछेदोद्देशेविशिष्टोद्देशापते
छेदमात्रोद्देशेअतिप्रसंगाच्चोद्देशेनैवकानुविधिः।किञ्चनिस्तुतदुहसंस्कारोपलक्षणार्थ
तदुत्पादकाश्चसंस्कारावधायनादिकस्यपप्योवजयायाजिकप्रसिध्याचपयाद्रत्या
द्यैगकछेदनादुपासीकरणात्ताएवाग्रेरिवाधानादयननुप्रोक्षणाद्वाप्योनतुसमाग्रीदि
वदुत्पन्नेपपसंस्काराधायकाः।तदेवव्यवस्थायांमपियोत्तावदुत्पादकास्तैषाभिन्नका
लत्वोनागह्यमाणाविशेषत्वादेवतंत्रत्वंफचवतप्रोक्षणादयदुत्पन्नपपसंस्कारकारका

ते-
२८

स्तेषामपकर्षकवचनाभावेन है सकास एवानुष्ठेपत्वेन गृह्यमाणा विशेषत्वे पि आति आवा
हिः प्रोक्षणा न्यायेन पप व्यक्तेरेकत्वा तत्र कृतानां प्रोक्षणादीनां प्रसंगेनोपकारकत्वापपत्तेस्तो याम
पि नावृत्तिः पार्थसारथ्यादेस्तु सर्वेषामेव संस्काराणां पवपदवाच्यत्वं दत्तौ दीक्षाकालत्वा स्यात्
पत्तेर्पाजिकाचारविरोधः स्वस्तिवनविरोधश्च अथैतदस्वस्तेनैव लक्षणानभ्युपगमेन केहन मा
त्रापकर्ष इति पक्षोत्तराभ्युपगमस्ततो विशिष्टोद्देशाद्यापतिर्दुरुद्धरेव न च तत्परिहरार्थं पूर्वकर्तव्य
नतीति पदहपाध्याहारः तदपेक्षया लक्षणाया लघुत्वात् स्वरुः परात्स्वरूपी सर्वप्रमाणार्थे ते
वैतोवनचतदुपादानदीक्षाकालस्य नुक्तत्वादेः सामान्यकालेऽपातस्य च गृह्यमाणा विशेषत्वे
नेतदयवर्गेपवर्गादेह इति वाच्योपादानकालानुक्तावपियः प्रथमः शकलः परापत्तेस्तस्वरुरिति
वचनेन प्रथमशकलस्यैव स्वरूपत्वात् तस्यैव कत्वेन भेदानुपपत्तेः नचैकस्मिन् हणोपः प्रथम
इति व्याख्याने न प्रथमशकलानामपि नानात्वोपपत्तिरिति वाच्यं प्रहरणात्पानपातत्वेन शकलं

राम०
२८

तरापेक्षपैरुवशाथमप्रतीतेस्तदेवत्वेनैकत्वोपपत्तेः किंच पप केहन कास एव व्यामोहनिचत्यर्थं
नाशापहारनिवृत्त्यर्थं च स्वरोरुपादानं कर्तव्यमित्यगृह्यमाणा विशेषत्वादपित्तं त्रस्वरुः अतएव सं
स्थिते सोमे प्रस्तरे प्रहरति स्वरुचेति प्रतिपत्तिविधानमपि संगच्छते न चापमनुवंध्यां गंभस्तस्य काल
विधिः न्यायेन स्वरुत्वेनैव वृत्तौ संकोचे प्रमाणाभावात् अतएव यत्र न्यायेनैव भेदावगतिर्यथा प्र
स्तरे तत्र संकोच इष्ट एव अहर्गणोत्पत्तिकोमेकं हूपने विनियुक्तायाः कुरुविषाणाया नीतासुरसिखा
सुचात्वात् प्रासनरूपा प्रतिपत्तिः अतासाहर्गणोपपत्ता हीने हसिखादानस्य प्रात्यहिकत्वात् तत्र पित्त
पलसिक्तकालतयात्वात् प्रत्यहं प्राप्तापि कुरुविषाणाया कत्वाद्यस्मिन्कस्मिन्दिने कार्येति प्राप्तेः अत
हन्येव स्यात् अन्यथाऽतराहवृत्तिरसिखादानकप्राग्वर्तिपसार्थानाकुरुविषाणाके हूपनरूपधर्म
वाधापत्तेः नच तत्रापि पूर्वोक्तवृत्तिरसिखादानोत्तरभाविपदार्थेषु यासि के हूपनरूपधर्मवाधा
पत्तिः कुरुविषाणासत्वे पारिण के हूपने तस्या अदृष्टार्थत्वापत्तेरिति वाच्यं कइ यनस्य तत्र पारिण

ते-
२६

रागतः प्राप्तत्वे च तत्र विध्याभावात् विस्तृतस्तु अवयवशः प्रत्यहं दाने कृतं हस्तिणा या अंतः
वसमा सैस्तदुत्तराकालीनस्य प्राप्तनस्य प्राप्तेर्न नियमप्रसक्तिः द्वितीयादिदिनेषु कृत्वा विधाय
कंडूषनस्यावतरे रथा यो पयोगिता वाग्विसर्गदर्शपर्यामासयोः प्रणीता प्रणयनोत्तरं विहितस्य वा
ग्यमस्य हविषता वाचं विसृजतीति वचनेन हविष्कृदा हानकाले विसर्गः श्रुतः । नानाबीजेषु च द्रो
हिण्यामाकादिरूपेषु राकप्रयोगवर्तिनानायोगसाधनेषु कृत्वा त्रिनास्तारा फलीकरणं तानां
अनुसमयस्य स्थापितत्वाद् द्विविधं कृदा हानकालप्रागभाविकस्माज्जिनास्तारादीनां ग्यमांशकत्वा
तदनुरोधेन त्रापि अंतः राववाग्विसर्गः । न चेहवाग्विसर्गस्य विहितत्वाद् द्विविधं कृदा हानोत्तरं भविष्य
र्वबीजसंबन्धिपदार्थानां वाग्विसर्गकत्वप्रतीतेरतत्कारणोत्तरं तद्वाधापत्तिः । वाग्विसर्गस्य विहि
तत्वेऽप्यारुपकारकत्वेन विधेयत्वापत्तेस्तस्मात्तत्पदार्थानां गत्ये प्रमाणाभावात् वस्तुतस्तु नात्र वा
ग्विसर्गविधिः । रागतः प्राप्तत्वात् अपि तु मोनापेक्षितवधिसमर्थणामेवेत्युक्तं न च तथापि स

सम ६
२६

कृदा हानता या एव तस्या आपत्ती संयाजो तं हविष्कृरणार्थमवस्थानेने सर्वावधातकारणोपपत्तेरा
राद्यबीजावधातसमय एव हविष्कृदा हानात्तदैव वाग्विसर्गोपतिरिति वाच्यं आह्वानस्यासकत्वे
रतोपितदुपलक्षितस्य मुसलाहानकालस्य बीजावधातसमयेपि सत्त्वात् न हवधिकवाग्यमो
पपत्तेः । आपत्तीसंयाजो तं जघनेन गार्हपत्यमवस्थिताया अपितस्याऽत्कारदेशे अवधातार्थेऽन
पुनराहानोपपत्तेश्च वस्यते चातएवाग्रे च प्रतिसवनं सवनीयेषु हविष्कृदा हानमेव । अतो वाग्य
मानुकुलप्रयत्नावतिरिति सिद्धे पशौ पशावग्यो सोमीसिपेपशुपुशोऽशः श्रुतः । पशौ च प्रणी
ता प्रणयनहविष्कृदा हानयोरभावेऽपि तदुपलक्षितकालावधिकत्वस्य संभवेन कथंचिदसंभवे
पि वाग्यमस्य प्रकृतौ विशिष्टतत्पदार्थधर्मात्वात्कतिपयत्वं तद्वर्माणां च पशौ च सत्वेन तद्वर्माणां
मोपपत्तिः । अत्रिजपेऽस्तरादि वचनयोगवदिपदार्थजाते प्रणीता प्रणयनहविष्कृदा हानम
ध्यवर्तितानां व्यागमपि प्रकृतौ अतश्च तस्य पशावप्यतिदेशात्कृत एव तदंगवाग्यमादिदेशः

न हि प्रकृतौ तत्सह विष्कटाह्वानमध्यवर्तित्वेनोद्देश्यतायेन पशौहविष्कटाह्वानाभावाद्वाग्यमाति
 देशो न भवेत्तत्त्वेनैव तद्देश्यत्वात्तदतिदेशो निरववाधाः। तेन पशौहविष्कटाह्वानकत्वचित्तोक्ति
 र्मत्वेऽप्युधैव अतश्चाप्यत्र वाग्यमेनैव प्रयाजादिवत्कार्यसिद्धेऽपि पशुपुरोडाशेन पथकवाग्यमा
 नुष्ठानं पदितुं प्रसंगविधया पूर्वपक्षकरोत्तथायासंगतिरित्याशंक्यततस्तत्पशुपुरोडाशेन
 त्रित्वकत्वाच्चित्तपाः यं विचारः सर्वधानवाग्यमस्य पथगनुष्ठानमिति प्राप्ते मनःप्रतिधानद्वारा
 वाग्यमस्य दृष्टोपकारकत्वे संभवति प्रयाजादिवद्वारा उपकारस्यान्याप्यत्वात् पूर्वसेजात्तमनःप्रति
 धानस्य च वाग्विसर्गेतिरक्रियमारापौरोडाशिकतत्पदार्थश्च नुपयोगेन तेन प्रसंगो वा अग्निय
 गः अग्रे अग्निपुनश्मिशवसाद्यत्तेनेति जुहोति अग्निमेवैतेन पुनर्त्तौत्यभियोगः श्रुतसचायं होमो
 राडुपकारकतया च यनमात्रो गे अग्निमिति हि तीर्थयातस्स्कारत्वाच्च गमात् अत एव च यनमात्र
 गतानिषेधानुवाद एव कारः। अग्रे अड्ययौ गापेसायौ ज्योतिषो मावंगत्वेन विनियोगात्तरथत्व

राम

प्रपितस्यैव विवाहेऽग्नेः सांगप्रधानार्थत्वात्तदर्थत्वं प्रधानमात्रार्थत्वं चेति परं चिन्तायां भाष्यकारेणातावदग्नेः सर्वार्थत्वात्सांगप्रधानार्थोऽपि योगो वेदिवहिर्धर्मन्यायेन अतश्चेमेस्तनमर्जस्वं ते धायामोत्यान्यस्य स्रुचं जुहोति यष वै ह्यग्नेर्विमोकः सर्वो ते एव कार्यः अत्राहि अग्निष्टस्य योगजनस्याहस्यस्वोतिमकार्येनाश्वत्वेन प्रसक्तस्यैतद्वोमनाश्वत्वमर्थवादवशादवगम्यते अतश्चांतिमकार्योत्तएवाग्नेर्विमोक इति पूर्वपक्षिते पंचभिर्गुणैः पौक्तो यज्ञ इति वामशेषेण यज्ञार्थत्वावगम्यते इति सांगः सोमस्येति च सर्वार्थत्ववाधने प्रधानमात्रार्थत्वात्प्रधानां तएव विमोक इति सिद्धांतितं एवं च सौमिकमशिवररां पदवत्तावष्टकुर्युर्भीतव्यमेव यज्ञस्याशीर्गच्छेदिति एवमेव योगादग्नियोगात्तुल्यन्यायतया केवलं प्रधानार्थं भवति तत्तश्च सोमांगभूते च भयेति देशप्राप्तोत्तररां न होतारं वशीत इत्यनेन यर्पुदस्य ते सौमिकस्य च ररास्ये गप्रधानार्थत्वे औपदेशिकेनातिदेशिकस्य वा ध्वनेवाप्राप्तत्वात् यर्पुहासानुपपत्तिः यद्यपि चावभृथोऽपर्वस्तथापि आज्यभागाद्यर्थतया प्रसक्त

तं-
३१

स्य होतवराणां पुरुषा सो नैवानुपपन्नः तथा द्वादशाहं अहरहं नृनक्ति अहरहं विमुच्यतीति प्रा-
त्यहिकयोगदर्शने प्रधानमात्रार्थत्वं तन्ने हेन मे होपपचेत्यपभं उत्तरया द्वादशार्थं तयोः सकहेव
नियोगविमोक्तयोः प्राप्त्यापत्तेरिति सिद्धाति तं वार्तिककारेण भाष्यकारोक्तपुत्तौ च प्रधानमात्र-
र्थत्वमनियोगस्य पूर्वपक्षीकृत्य संग्रहप्रधानार्थत्वसिद्धात एव सूत्राणि व्याख्यातानि तस्याप्यम-
भिप्रायः। योगस्य इत्युचिवा संख्यवद्वितीया मंत्रवर्णाभ्यामि संस्कारार्थत्वाच्च गतेर्न गुरा वाक्यस्या-
र्थवादगतयज्ञपदश्रवणा मात्रेण यज्ञार्थत्वं कल्पयितुं पुक्तेन हि दृष्टिगताः सोमस्येति वदस्यान-
न्यशेषता येन वत्सा प्रधानमात्रार्थता कल्पेते अस्तु वा यज्ञमात्रार्थत्वं तथापि यज्ञशब्दस्य सर्व-
सौवाणतश्च ज्ञापक इत्युदावा ज्ञा भाग्यो रपि प्रयोगा प्रधानमात्रार्थता कदुर्ध्वं वरुते न स-
एष यज्ञः पंचविध इत्याहो यज्ञशब्दस्य प्रधानमात्रे प्रयोगा प्रधानमात्रार्थत्वं मिति न्यायसुधोक्त-
मया संततया त्वेये यज्ञा महस्यानुयात्रार्थत्वा प्रसक्तौ यर्पु होसानुपपत्तेश्च अतः संग्रहप्रधाना योमि

राम
३१

योगो वराणां च तत्रापि द्वितीयपात्रत्वं संस्कारार्थत्वस्यावगतेरार्थवादिकपज्ञार्थत्वस्या कल्प-
नात्तनचैवमवभयेत तस्य सक्त्वभावः प्रधानार्थत्वपक्षोपि दृष्टिगता वत् प्रधानार्थे नैव वराणां न प्रस-
गसिद्धे रवभयेत असत्त्वभावस्य तुल्यत्वात् अतश्चोभाभ्यामप्येव प्रसक्तिर्वाच्या अनत्यर्थे सौमिक-
वराणां सर्वार्थत्वेपि सार्धपरिमाणसकस्य प्रवृत्ते होत रिक्रियमाणस्य वराणां दृष्टार्थतया सोमा-
गभृतेष्विषंश्चोदौ करणस्य द्वादशेव स्यमाणत्वेन प्रसक्तस्य तस्यावभये यर्पु होसोपपत्तेः न ही दे-
प्रकृता वारादुपकारकं येन तस्य ज्ञा भागा घनं गत्वेनावभये प्रसक्तुभावः शक्ये तद्वितीयपात्रो ह-
रादि वद्वोत् संस्कारार्थत्वावगतेः अतस्तस्य कर्तृत्वेन आभ्यागा गत्वा द्वराणां स्यापि तद्वारा आ-
न्यभागा यं गत्वोपपत्तेः प्रसक्तुपपत्तिः न चैवमपि आतिथ्या वर्तिः प्रोक्षणाया येन होतव्यत्वे रक्त-
या ही स रायाया मेव कृतस्य होतवराणां ते प्रसंगे नोपकारसिद्धेर्न च भये प्रसक्तुपपत्तिः आति-
थ्या वर्तिः प्रोक्षणापपपरिव्यासादौ हि यत्कार्यं कृतोद्देशेन यद्यत्तेत्यतिस्तत्कार्यं कृतं गभृततद्य

तं-
३२

क्तिगतसंस्कारजगत्याह संप्रतिपत्तिकां र्थेति मकार्यत्वेन नाशकत्वस्य द्वेहिप्रोक्षणाद्यर्थकत्वेन तस्य स
त्वेन तज्जगत्प्रकारस्यानवच्छेदता प्रसंगोपपत्तावपि प्रकृतेऽग्निपूत्रसंमार्गदेवत्सत्यपि व्यक्तेरकत्वेन
रुक्तकार्यकारणाभावाविषयत्वानुपपत्तेः नहि होतव्यत्वेन कार्यकरो देशेनोच्यते स्तत्कार्यकरो गंसं
स्कारः दार्शिक होतवराणां स्योतिषो माद्यनंगत्वात् अतस्तत्र तद्वाक्तिजगत्याह घत्वावच्छिन्नप्रतिपत्त
पस्योपहितोति मकार्यत्वेन नाशकतेति विशिष्यकार्यकारणभेदेनैव प्रयोगवत्यतिमत्तेनैव नाश इति
प्रतिप्रयोगमावत्तेर्युक्तमेवावभयेतद्दर्शनं द्वादशाहे प्रत्यहं योगविमोक्तदर्शनं च प्रधानमात्रार्थ
त्वपक्षेपि भिन्नकालत्वात् तत्रैव सवसुस्यार्थकारणापत्तेः सर्वातएव विमोक्तप्राप्तौ प्रात्यहिकविधा
नार्थमेवेति सांगप्रधानार्थत्वेपि तुल्यं अस्तु वा प्रधानमात्रार्थत्वपक्षे कथं चिद्दीदृशप्रसक्तिस्तथापि अनु
वाहत्वस्य वैषम्यापत्तेः प्रात्यहिकत्वविधानार्थमेवेदेतस्मात्संगप्रधानमात्रापवर्गे विमोक्तः ॥ ७ ॥ त
तुल्यग्यायेन उदाहरणान्तरे चाहर्गोपर्वपक्षे प्रधानसमकालीनो गस्यावृत्तिः सिद्धात्तेनैव मिति अ

राम
३२

ध्यायोपयोगिता सुब्रह्मण्योतिषो मे उपसत्काले सुब्रह्मण्यज्ञानं तद्दर्शनं रोतिदिष्टं सुत्या मि
न्नकालीनं दैशाद्यंगवत्तत्रैव सवसुवैपिकारकं अगद्यमाणा विशेषत्वात् न च चतुरहे सुत्या मा
गच्छेत्पत्तिदिष्टपदवशेनावृत्तिस्तस्य तत्र तयाप्युपपत्तेर्वस्य माणात्वात् तद्दर्शनं संप्रतिपेन्न देवता
कसुब्रह्मण्यस्य तद्दर्शनं द्वादशाहो यत्र तु केषुचिद्दहः सुआग्नेयी सुब्रह्मण्येषुचिद्देहीति भिन्नदे
वताकत्वतत्र भेद एवेति वृत्त्युत्पत्तेस्तत्कालात् सुत्या कालीनसुब्रह्मण्यज्ञानं तद्दर्शनं अहर्गोपर्वमाणा
विशेषत्वात् अतिसुत्यामावृत्तेः सवनिपादिसुत्या कालीनो गत्तरवत् विशिष्यवाद्ये सादिपदप्रयोगा
देयमप्ययोनिरूप्यते न च प्रकृतौ सुत्या यावत्कालाद्द्वेत्यस्याविवक्षितार्थत्वे सुत्या माकृत्यनेनैव सु
त्या काले आगाप्रकाशनोपपत्तेरद्येति पदवैषम्यानिपासुत्यादिना प्रकाशनास्येवाभ्युदयशिरस्क
त्वकल्पनात् अतश्च सुत्या भेदेन तद्दिनभेदादावप्युपपत्तौ नैयायपदेन सुत्या रदिनानां प्रकाश
नानुपपत्त्या आद्यतिरावत्यकी एतवक्तिकथनापेक्षसंज्ञांतराणि इतरथा तस्य माणा सवनी

ते-
३३

यादिन्यायेनैव ब्रह्मण्यपावतिसिद्धेः पद्यमधिकरणवैषम्यं न च सद्वर्गोपाद्यपर्वोपात्तवत्स्य साप-
र्वोपयोगितया तदुक्त्यन्तावपवर्गोपात्तसंगतिश्च नुपपत्तेरुच्यते तदुक्त्यन्तावपि प्रकृते देवतायावत्कत्वा-
त्सिद्धेः ह्यनसंस्कृताया एव प्रसंगेन सर्वोपकारकत्वेन पत्तेः कथं मानतिरिति वाच्यं आह मस्य स्व-
रूपेणाविधमानतया देवताया स्मरणमात्ररूपस्य दृष्टोपकारस्य तत्कालमेव नाशो तदा हि न सं-
स्कारस्यापि प्रधानकालीनदेवतास्मरणेन नाशप्रसंगानुपपत्तेः अतएव यत्र पाशुकदेवतावाह-
नप्रकाशजन्यसंस्कारस्यानाशो हृदयादिपाणीयदेवतास्मरणस्य भावित्वात् तत्र भवत्येव पशु-
रो जशो प्रसंगः न चोत्तरस्मरणस्यैव पूर्वज्ञानजनितनाशकत्वस्य लोके कल्पतया वपाया गोपदेव-
तास्मरणेनैव तस्य नाशकत्वं प्रसंग इति वाच्यं तथा त्वे इतमप्रयाजीयदेवतास्मरणेनैव तस्य ना-
शो आवाहनस्य प्रधानोपकारकत्वानुपपत्तेः अतोऽवश्यं तत्तन्मसंस्कारस्यैव नाशकसामग्रीसत्वा-
त्वांश्च वच्छिन्नत्वेन च पर्याप्तिसंबन्धेनेति न वपाया गोपदेवतास्मरणमात्रेण तन्नाश इति पुनः प्रस-

ताम०
३३

गः प्रकृतेरनाशकसामग्रीसत्वात् न तथा त्वं अतएव संस्थिते संस्थिते ह नि आ गो धा गां प्रविश्य स-
ब्रह्मण्येस ब्रह्मण्यमा ह्येति संप्रेष्यतीति लिङ्गमणुपपद्यते लोकेषु समादिदेशानां अधर्यं वादि-
कत्वेनोक्तवादिपात्राणां च प्रतिकर्मप्रयोगे च मेदः इतरथानिरिधिकोपादाने सिद्धी चारविरोध-
सिद्धिप्राप्ते कुशादर्थो दयो मंत्रावाहणश्च बहुश्रुताः न तैर्निर्मल्यतां यांति विनियोज्याः पुनः पुनरि-
ति वचनेनात्र विनियुक्तविनियोगे पिशिश्याचारविरोधाभावादनियमः न च कृत्विगाचार्यो नाति-
चरित्तया विवचनेनातिचारनिषेधात्त एवेति नियमः शंकाः अस्याप्रकरणास्य तथा पुरुषार्थ-
रूपस्य कृत्वर्थत्वे प्रमाणाभावेनाभ्यकारोक्तवैगुण्यानापत्तेः तस्याभ्यव्यासकत्वेनोक्तोक्त्यादक-
व्यापाररूपातिचारां संभवेन पुरुषार्थनिषेधस्याप्यनापत्तेः न चैवमेकत्वपक्षे व्यक्तेरेकत्वेना-
तिथ्यावर्हिः प्रोक्षणाभ्यायेन सकृत्तेरेव वरणासंभवादि संस्कारैः सर्वकर्मसु कार्यसिद्धेः प्रति-
प्रयोगे वरणाद्यननुष्ठानानापत्तिः व्यक्तौ कत्वस्य नैयत्याभावेनातिथ्यावर्हिः प्रोक्षणाभ्यायाभा-

तं-
३४

वातश्च भिन्नसंमार्गवत्तद्व्यक्त्येकत्वेनैयत्वेपि चरणादेः प्रयोगात्तरे प्रगसिध्य नापत्तेश्च अत्रावसितमे
त्विक्षुदेशे च पात्रेषु तु चिंत्यते यज्ञाद्युध्यानि यात्रेषु तु नियम एव आहिताग्निमग्निभिर्देह तियज्ञपा
त्रैश्चेति वचनेन तैर्दीहविधानात्तद्यद्यपि अत्राहिताग्निशरीरप्रतिपत्त्यर्थं दाहे विधीयमाने यात्रा
शामग्नीनां च गुणात्त्वमेव तत्तीयाश्रवणात् दाहस्य शरीरप्रतिपत्त्यर्थं दाहार्थत्वेन प्राचीनप्रथा
जशेषन्यायस्याप्यभावाच्च अतएव शरीरमपि सत्यप्याहिताग्निपदश्च वयोनाधानोपपुक्तं संस्क्रि
यते तथा त्वेतत्प्रतिपत्तिरूपसंस्काराभावाद्वाधानमात्रेणाग्न्युत्पत्तेरसंभवे न तत्कर्मस्वनविकार
रप्रसंगात्तत्किंच अत्राभिचरितकृतसंबंधादाहितमि साध्यं कृतपुक्तमेव दाहार्थं वाधानोत्पत्ति
तु करणत्वात् यज्ञमानमरणो दाहकरणं दाहस्य संस्कारेषु पाठेन पुक्तार्थत्वस्यापि संयोगपृथक्
त्वन्यायेन सत्त्वाद्बोध्यं । अतश्च दाहस्याग्निपात्रप्रतिपत्त्यर्थं चाभावाच्च तदनुरोधेनां तं चारणानिय
मस्तथापि कृतकरणोत्पत्तिरकावेतत्परित्यागे मरणास्यनियतकालत्वात्कदाचित्सर्वप्रयोगोपपुत्ते

एव
३४

सुपरित्यक्तेषु उत्तरप्रयोगकालात्सर्वयज्ञमानमरणोपपत्तिरभावे दाहे वैशुण्यापत्तेर्वा रणामात्रेमात्र
रपकं तत्तश्च तैरेवोपादानत्वाद्यवानुरोधेनोत्तरप्रयोगसिद्धेर्नयात्रोत्तराक्षेपः । एवं च यात्रधारणान
नदर्शयतीति मासप्रभृत्तैव सत्यपि तत्रापात्राणामुपदेशो तत्तत्पूर्वपक्षमानेऽसंभवे न तरेयजमानम
रणो सति वैशुण्यापत्तेः । पक्षमानेऽपि पात्राणामतिदेशेन तत्सत्त्वाच्च तत्तत्राधारणाय ज्ञायात्रपदे
न प्रमाणा सिद्धोपेक्षा यत्र चच्छिन्नसंबंधस्यानुच्यते न तु औपदेशिक एव प्रकृतिमात्रसंबंधो
वासंकोचप्रमाणाभावात्तत्रावपक्षमानेऽपि तत्पूर्वमाधानमात्रोत्तरं यजमानमरणोपपत्तिरभावे
यैः कैश्चित्काेषु दाहेऽपि पुत्रपरमापूर्वविशिष्टाग्न्यस्य भावेऽप्याधानमात्रजग्नौ सत्यपूर्वविशि
ष्टाग्न्युत्पत्तेर्जातत्वेन तैरेव दाहः । अग्निशब्दस्य गार्हपत्यादिशब्दानां च तत्रापि निरुद्धत्वात्तत्राया प्रयो
गाविशेषात्तत्सति संभवे मुख्यग्न्यसंभवे लौकिकाग्न्यपेक्षया तस्यैव ग्रहणौचित्याच्च आधानोत्तरं
हि अत्राहिताग्निचदाहिताग्निशरीरदाहं पुक्तार्थतया प्राप्ते तत्र मुख्यग्नौ परमापूर्वविशिष्टस्याभा

नं.
३५

सम०
३५

हस्तिनापिपक्षे सर्व कर्मसुपात्रे को प्रमाणाभावाः अतएवं वर्तनीये च त्वगानामपि पात्राणां आ
धानप्रकरणोपपन्नानां अधानां गभस्तारणाहरणकालएव पश्चिमेः केतुमिः सहेति मंत्रं वलिंगेन
हरणाप्रतीतेर्यपवद्विन्वकालत्वात्सर्वपत्रार्थे तेनैवोपोपादानस्य सादनेषु तेषामेव प्रतिप
त्तिः। नेचैवमाधानोत्तरां प्राक्पदमानेष्टिभ्यो यज्ञमानमरणो यात्रागमोरनुपपुक्तत्वादासादासादना
त्त्वप्रतिपत्त्यनापत्तिः। अनुपपुक्तत्वेपि आकीर्णकारणावद्यज्ञार्थमुपात्तस्य यज्ञाभावेपि प्रतिपत्ति
सायेष्टत्वात्तवस्तुतस्तद्वदृशप्रतिपत्तेरनुपपुक्तत्वादासादनं होहोपयोगियात्राग्निसंस्कारकतया
उपयोऽस्य प्राणासंस्कारमपि तितादृशविषयेपि आसादनोपपत्तिः। अतएव प्रतिपत्तिरपीषमामु
ष्टिकफलएवोपपुन्यतेन त्वेहि केजत्यपि ध्येये अतश्च ये प्रतिपत्तिरैहिकातिरिक्तस्यैवो गे अतए
वपवमानेष्टनंगत्वेपि तदुत्तरमाधानोत्तरं वा मरणो वाऽलौकिकफलदाहोपयोगितये वा साद
नमिति ध्येयेन ह्यस्य प्रतिपत्तिमात्रत्वं उभयत्र दृष्टार्थत्वाविशेषेणोपपोष्यप्राणासंस्कारकत्वस्या

तं-
३६

प्येगी कारात्प्रतिपतिकर्मत्वादेव चाधानकालोत्पन्नत्वात्प्राकृतायात्राणामिव तत्तद्विकृतिवि-
शेषकालोत्पन्नत्वात्प्राप्त्यासिकायात्राणामप्यासादनंतेयापरंयुगमेदे अनियमोविभिन्नकाल-
त्वाभावात्तयत्तु वैकृतयात्राणां विकृतप्रयोगं समाप्तेरावयवजमानमरतो आसादनं नुतप्रयोग-
वहिर्भूतमरतोपीति नारायणवृत्तिकारेणैतन्तस्य प्राणाभावादुपेक्ष्य उपरिष्ठात्वाजयये प्राजा-
जापत्यान्विधायोपरिष्ठात्सोमानां प्राजापत्यैश्चरंतीति श्रुतं तत्रापि सवनीयतः प्रकृतिवच्छब्दप्रापि-
तामवकालस्यावाधायतस्मिन्नेव कालप्राप्ते जापत्यांगहविषां कारणं उपदेशस्य कतिपयसोमो-
मरत्वेनाप्युपपत्तेः न चैवमुपदेशवैषम्यं अपरं तापरत्वेन चरितार्थत्वात् प्रकृतिप्राप्तप्रचारविप्र-
कर्षे वाधेन प्राप्ते ब्रह्मसाम्प्रदायतइत्यनेन ब्रह्मसामाकाशप्राजापत्यप्रचारस्य वाधपूर्वपुनः
प्रचारविप्रकर्षरूपं प्रतिप्रसवफलकत्वेन सार्थं भवति एवंच ब्रह्मसामकालप्राजापत्यावपाया-
गएवपर्यवस्यति अतश्चार्भवकाल एव तद्गुणदिप्रचारः एवंचाग्निमारुताहर्ध्वमनुयाजै-

राम-
३६

श्चरंतीति प्रहृत्य परिधीनहारि योजने जहोतीति च प्रकृतिप्राप्तकर्मकालो वा यथाश्रुत एवंचा-
ग्निमारुतसंघटतइति प्रथमकाल्यः द्वितीयस्तु चोदकेनैव तस्यापि संभवे उपरिष्ठात्सोमानामित्यस्य
वैषम्यं पतिः न चापूर्वं तार्थत्वं सोमोत्तरकालत्वरूपकतागुराविधानार्थत्वेनोपपत्तौ तत्कल्पना-
योगात्तनवाप्रचारविप्रकर्षप्रतिप्रसप्तः सवनिकस्थसंभादिचपाप्रचारोत्तस्येच ब्रह्मसामका-
ले आत्यभोत्कर्षेणोत्कर्षतयांगहविषां तदानीमप्राप्तेः अतः प्राकृतार्भवकालवाधेन सोमोत्तर-
ताविधिः तत्रापिशस्त्रवतो सोमानामुपरिष्ठात्प्राकृतकालप्रत्यासत्तेः ततो यस्तु अग्निषोमप्रचा-
राहर्ध्वप्रधारः तस्यांगं तु कस्यानृत्यारसिद्धे तत्कृतदुवध्यादीनां सोमविकाराणां वतस्मान्नयम्
विकाराणां अतो विशेषां सर्वसोमांते प्राजापत्यांगप्रचारः पठ्याग्निमारुताहर्ध्वमनुयाजानां तस्य
जापत्योत्कर्षेणानुयाजोत्कर्षेपि आग्निमारुतोर्ध्वस्यानयापादकिंचिच्छां न ह्यप्येसमविधिर्येनाय-
वहितोत्तरत्वं लभ्येत भिन्नप्रयोगविधिपरिगृहीतत्वात्तु कालविधिरेकाग्रं बंहारियोजनेपरिधि-

तं-
३७

अहरयात्कर्वेक्रियमाणोपितदुपमसितकालस्यसत्त्वान्तकश्चिद्विरोधः अतपरिधिप्रहरण
मप्यनुपातोत्कर्षोत्कर्षतएवअत्रचपर्वपक्षेकतुपशुभिसहप्राजापत्याहविषाप्रचोयव
तंहविशमितरित्यादीनांतंत्रतासीद्वातत्वावतिरितिधेयंअध्यायसंगतिः। पार्थसारथि
स्तुमनोतामंत्रस्यपर्वपक्षेतंत्रतेत्याह तत्रविभिन्नदेवताकस्थलेएकस्यपशोर्देवतसौविष्य
कृतैरावदानत्रयपर्वकहेमंकलापरस्यापिकार्यमितिस्वयमेवत्यवस्थापितत्वात्कालभेदेनाव
दानकालीनमनोतामंचत्रस्यावतोः पर्वपक्षेपिशमानत्वादुपेक्षितेऽन्वयेसर्वनीयेपशोप्राकृत
स्यस्तुवाकस्यविकृतः याठः समाम्नातः। सचोभयाजोत्कसदिग्निमारुताहर्ध्वऽकृष्यतइतिस्थि
तंतत्रचसर्वनीपपुरोडाशोदेवतामज्जतिद्राघहरिचतेधानाहत्यादिमासंकीर्त्यतेहरिवरादीपदे
अतद्यागदेवताइइरावत्यसरायाप्रकाशयतेयद्यप्ययसंवाद्युक्तरीत्यानिर्वीपेहरिवरादीप
उद्देशःप्रतिपत्तेतथापित्यागवलायामिद्देशस्यैववाचनिकत्वालसरायास्तुवाकैतस्यतिपा

राम
३७

दनानायुक्तेपाशुकंतंत्रेसर्वनीपपुरोडाशोपुप्रसज्यतइतिवक्ष्यतेतत्रोत्कर्षमाणोस्तुवा
पुरोडाशदेवतापदानेमप्युत्कर्षीनवेतिचिंतायांपुरोडाशदेवतापदानंपश्चनंगतप्रायाशकानु
याजैर्वद्रुक्रमत्वाभावेनदासिशाभिहोमवदनुत्कर्षीतानितावत्सर्वनीपपुरोडाशोभासरातोत्तर
कालेपठजिपानिअतश्चतदैकवाक्यतापन्तानांतंत्रपदानमपितदुशात्वात्तत्रपाद्यवश्यकतातत
श्चतेषांपशुदेवतापरंप्रत्यपिगुणात्वादावतिरितिप्राप्तेतंत्रपदापेक्षित्वादेखोनतावत्केवलान
प्रयोगशंकातदनुरोधोनतंत्रपदावत्तिकल्पनातुपुरोडाशविधेःपशुप्रयुक्तानामेवोपकारत्वा
भेनप्रयोजकशक्तिकल्पनागौरवायेत्तेरपुनैपनहिप्रधानभक्तपुरोडाशदेवतापदानांअनु
पाजोत्तरकालंप्रयोगेकेचिद्देगुणपदशमसरातोत्तरकालत्वस्यप्रकतिदृष्ट्येहाप्यवाधान्तत्रव
वहिततदानंतर्त्यस्यचप्रकतावप्यसत्वात्प्रधानप्रसासतिस्तुवाध्यमानपिप्रयोजकशक्तिक
ल्पनागौरवभियानेवदुष्यतिअतस्तोषामप्युत्कर्षीः। इतिश्रीखंडदेवतौभाहरीपिकायामेकार

तै-
३८

शस्यतृतीयपादः। चोदने कत्वा तत्सर्वत्रैकफलसाधनानामनेकेषां कर्मणां फले साहित्या वगमे
पिदेशकालकर्तृभेदे प्रयोगभेदादंशवतिरित्युक्तं तदिह यत्र प्रयोगभेदो न कर्तुं दक्षिणा भेदमा
त्रैकतं यथा राजसूयं आग्राचैतन्वमेकादशकपालं निर्वपति वा मनोदक्षिणा सोमापो छेवं निर्वप
ति स्याद्योदक्षिणोत्पादो तत्र किं दक्षिणा भेदकर्तृभेदः। ततश्च प्रयोगभेदादंशवतिः किं वा नेति चित्त
यां सत्यपि दक्षिणा भेदे कर्तृभेदे प्रमाणाभावात् न ह्यत्राधिष्ठानभेदस्तवापीष्टः। तदेकस्या तत्र
धिकरणोऽपि पृथग्माणात्वात् कर्तृत्वभेदस्तु न दक्षिणा भेदव्यापकः। प्रमाणाभावात् दर्शप
र्णामासेनावाहाय दक्षिणावतावपि कर्तृत्वे भेदाभावाच्च दर्शपूर्णमासयोश्चत्वारः कृत्विति जु इत्य
नेन हि घणासहितानामेको व्यापकः कर्तृप्रयोगस्यैकत्वात् कर्तृत्वे का वगमः। दर्शपूर्णमास
वस्तुतस्तु स भेददर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इत्यत्र दक्षिणप्रयोग इव विधीयते अतश्च सत्यपि कालि राम
कप्रयोगभेदे कर्तृप्रयोगस्यैकत्वात् कर्तृत्वे वा वगमः। वस्तुनात्र दक्षिणा भेदोऽपि द्वादशाहव ३८

हेकफलसाधनत्वेनैकप्रयोगत्वावगमे वा मनश्यामयोर्मिलितयोरेव दक्षिणात्वात् अतएवा न्वह
द्वादशाहं तद्वत् तृतीयनेन प्रत्यहं विभज्यमाने पितृत्रय दक्षिणा भेद इत्युक्तं अतश्च तत्र तत्र धानां गत्वे
व्यवस्थितयोः पितृमनश्यामयोरेकप्रयोगत्वात् मिलितयोरेव दक्षिणात्वं आचर्या कश्चाप्येन्यो
ब्रह्मणा कर्तृत्वावेधिप्रयोगे ब्रीहिश्यामा काग्रयणयोः समानतंत्रत्वे चेति प्राप्ते दक्षिणायाः कर्तृसंस्कार
कर्तृत्वात् तद्देवप्रयोगान्वयित्वा युक्तं तद्देवासेपकत्वेन सत्यया तत्र तत्र धानां व्यवस्थित दक्षिणा
घानेकथमपि संगच्छते न चात्र द्वादशाहवन्मिलितयो दक्षिणात्वं प्रत्येकं दक्षिणापदश्च वरोनमे
दावगते द्वादशाहं प्रत्येक दक्षिणावदाश्च वरात् तदेकमिति विशेषः। न च दर्शपूर्णमासे च दक्षि
णा भेदसत्त्वेऽपि कर्तृत्वभेदाभावात्। आध्वर्यवादि समाख्यया तेषां कर्तृणां प्रतियोगभेदेनैव विहित
पादर्शपूर्णमासयोश्चत्वारः कृत्विति जु इत्यस्य सोमे सप्त दश कृत्विति जु इत्येतद्विधेनैकवाक्यतया त
दर्थत्वेन कर्तृप्रयोगविधायकत्वाभावात् अतएव दर्शपूर्णमासे च पृथक् वरात् घानेया लिका

तं-
३८

नोऽवंचदक्षिणाया कर्तृत्वमेदेद्वाराप्रयोगमेदवश्यकत्वात्तत्रत एजस्योत्तर्गतावेष्ट्याहोप्रयोगमे
दिकायात्रापित्तस्याअनाद्यफलकब्राह्मणादिकर्तृकावेष्ट्यादिप्रयोगेदक्षिणायेष्ट्यायांसतिसंभवे
तत्प्रधानो गत्वेनावगतापास्तस्याएवोपस्थितत्वादग्रेपीभ्यायेनग्रहणंनतुअंत्तक्रतुप्रयोगेताधि
तायाअन्वाहार्यदक्षिणायाइतिवस्यतेअस्त्वान्तत्रापिसासर्वथादक्षिणामेदेकर्तृमेदइतिसीद्धे
अनियमःतदेवंदक्षिणामेदाकर्तृत्वमेदेनप्रयोगमेदइत्युक्तंइदानींतदधिजभूताःपुरुषाःकिंभि
न्नाउततयेवेतिचिंत्यतेतदिहयत्रैकफलसाधनंप्रयोगेकोमेवप्रमाणावगतेतत्रपुरुषेकोतावर
विवादमेवयत्रापिचातुर्मीस्यराजस्यहोतेमेदग्राहकेप्रमाणांतत्रेत एजमेदवपुरुषमेहोपि
स्यादितिप्राप्तेकतिपयप्रधानप्रयोगेऽप्यतामंतेषांत्यागेप्रयोगोतरेअमेषांअप्राप्तौकर्मविशेष
पायतेस्तेषांमेवपूर्वैलौकिकसंविक्तरणोनांतादुपादानेनतयथाश्रुतभाष्यस्वारस्यात्सर्वहो
तंत्रेणवैदिकंवरणंप्रयाजादीनामिवचरणस्यापितंत्रत्वेप्रमाणाभावाभावात्तत्रअतएवयत्रनक

राम
३८

प्रविशेषाशंकातत्रयोयोपादानेनसत्तिनचैवंलौकिकसंविक्तरणोमेवसर्वप्रयोगेषुतेषांकर्तृ
त्वनिश्चयापतौततस्ययोगांमेपुनर्वैदिकवरणवैष्यसंविभंगेनर्कराचिकाकराशंकाया
वत्यत्यर्थत्वात्तत्रअतएवलौकिकोपायसाध्यसंविभंगेस्मार्तपुरुषार्थप्रापश्चितंवैदिकवरण
साध्यसंविभंगेकत्वर्थश्चोतमित्यपिध्येतेतस्मात्सतिसंभवेतएवेतिसिद्धंअवेष्टैराजएवेअ
धिसंज्ञकानिपंचकर्मणिआग्नेयमष्टाकपालेनिर्वयतिहिरण्यंदक्षिणायेइमेकादशकपा
लंवयमोदक्षिणावैश्वदेवंचरुं पिशंगीपशौहीदक्षिणामेजावरुणोमासीसांवशादक्षीणाबाह
स्यत्येचरुंशितिपशोदक्षितोत्तैर्वचनैर्विहितानितत्रापिउत्पत्तिवाकोदक्षिणादेमेदश्चवरण
त्वमेदेनपूर्ववत्प्रयोगमेदमचयदिब्राह्मणोयजेतबार्हस्पत्यमध्येनिधायारुतिमाहुतिंइह
अभिघारयेदित्यादिवचनैर्मध्येनिधनादिरूपगुणसामर्थ्यात्पंचहविषेधिप्रयोगावगतेरु
त्यत्तिवाकोदक्षिणायाकोदक्षिणावयवपरइतिवाच्यंतस्यब्राह्मणादिकर्तृकत्वेनानाद्यर्थ

तं-
४०

कहः प्रयोगत्वेन स्थापितत्वाद्वा जस्य मध्य क्रियमाणानां ते यो एव प्रयोगत्वेन पपत्तेः न च राजस
यप्रकरतो पठितानां प्रपियसो निरवकाशेन विशेषवचनेन ब्राह्मणादिकर्तृत्वेनात्रार्थस्य
वगमासामान्यविहितसावकाशस्वाराज्यसंबंधात्पपत्तेरंतः क्रतुप्रयोगएव प्रमाणाभावः।
स्वराज्यस्यातः क्रतुप्रयोगस्यापि द्वितीये कोस्तु भवेत्तदवस्थापितत्वात् न चैवमपि बहिः प्रयोगानु
शेधेन दक्षिणाशब्दस्यावयवपरत्वावश्यभावे अंतः क्रतुप्रयोगेऽपि मिलितत्वापाएव दक्षिणात्वा
त्कथं प्रयोगभेद इति वाच्यं दक्षिणाशब्दस्यावयवपरत्वे लक्षणापत्तेः। प्रत्येकं दक्षिणात्वाव
गमेन प्रयोगभेदावश्यभावात् तस्य च मध्ये निधानादिरूपगुणानुशेधेन ब्राह्मणादिकर्तृत्वप्र
योगे निवेशासंभवेऽपि अंतः क्रतुप्रयोगे निवेशावकाशाभावः। न चैवं बहिः क्रतुप्रयोग इत्यदिषु
दक्षिणानापत्तिः। दक्षिणायाः स्वस्वभेदप्रयोगहारकत्वेन पंचहविकैकैश्चिप्रयोगे गंतवानुप
पत्तेरिति वाच्यं तस्य प्रयोगस्य दक्षिणापेक्षायां सति संभवे तत्तत्प्रधानां गत्वेनावगतायास्तस्या

तस्य
४०

एवोपस्थितत्वादागतीयो न्यायेन ग्रहणोपपत्तेः। अस्तु वा तत्रातिदेशिकोचदक्षिणा सर्वथा अ
तः क्रतुप्रयोगभेदः। पंचमान अनेकप्रधानकाः पंचमाने एयः संबत्सरे निर्वपेहादृशाहेचतुस्ते
वा अहो निरूप्या पितृकालविशिष्टैकप्रयोगविधानात्सौ सीमास्यो यो र्यामा स्या यजेतेत्यादिबह
कप्रयोगे तौ वक्तव्या इत्यादिवादे अतएवाहो निरूपणीत्यत्राह सद्यः आधानसंनिकृष्टानी
त्यर्थी जीकारेण संबत्सरादिका लवाधनानां जीकारेऽपि संबत्सरादीनां कालविधेरवश्यकत्वे
न तत्र प्रयोगविधेरवश्यकत्वात् तस्यैव चाधानविधानसंनिकर्षविधानेन सद्यपस्ये कप्रयो
गतासिद्धः। अतएव सहह निरूपणीत्यनुवादेऽपि संगच्छते तदेव नित्यप्रयोगे सहत्वविधाने
पिसंयोग एव कृत्व न्यायेन यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्य सहसर्वाणि सह निरूपणीत्यनेन
फलार्थं सहत्वं दध्यादिवद्धीयते तदेव स्थितेयः कामयेतोत्तरोत्तरं वसीयान् श्रेयास्पामि
तितस्याग्रये पंचमाना पनिरूपणावकगुचिभ्यां उत्तरेहविषीसमानवर्हिषी निर्वपेदिति श्र

तं-
४९

तत्र त्रत्यया यवमानप्रयोगोतरका सताविशिष्टपावकशुचिसमानतंत्रे कप्रयोगस्यैव पद्यार्थनि
धानान्तत्रयशा मेकप्रयोगतानचनित्यप्रयोगे त्रयाणामपि सहत्वधोना दत्रत्यप प्रधानमात्रक
मएव दध्यादिवत्कार्यविधीयतामिति वाच्यं तथा त्वे उत्तरा योरेव समानवर्हिषानुपपत्तेः न
चैवं प्रयोगमेवेकमेव उक्तसमानकर्तृकत्वानुपपत्तिः वरणाभरणदिभेदेन कृत्वद्विष्टक
तृत्वमेवेपितदधिष्ठानैकमात्रेण यजमानस्य कत्रैव शावात उपपत्तेः वस्तुतस्तत्राधानदक्षि
णानोपवमानेष्टिमध्यएव शानविधानात्तथैव प्रसंगेन कार्यसिद्धेर्नयवमानेष्टिषु पथकव
रणभरणोभ्युतस्तत्रकासिकप्रयोगमेवेपिकर्तृकान्तत्युपपत्तिरविकल्पेव दशहोदश
शाहेद्वा दशदीक्षाद्वा दशोपसदोद्वा दशसुत्याश्च विहितः तत्र द्वादशाहेन प्रज्ञाकारं याजयेदिति
दित्यनेन द्वादशानामुत्पानाफलसंबन्धे वगते प्रसेकातिदेशप्राप्तदीक्षोपसदनोवादेन द्वा
दशत्वसंख्याविधौ एकैकासुत्याप्रत्येकं द्वादशं संख्याकदीक्षोपसद्युक्ताकर्तृक्येति द्वादशप

गण
४९

वविशतिरात्रासंपद्येतेन च द्वादशाहपरस्य द्वादशदिनात्मककालविधायित्वात्कथमेत
वदिनसाध्यतेति वाच्यं अहसदस्य सुत्यामककृतुवाचित्वेन द्वादशसंख्याकसुत्यात्मकत्वस्य
प्राप्तत्वेन तस्य नामधेयत्वादिति प्रथमायसः न ह शदस्य कृतोरुठिरपि तु दिन एव शक्त
स्य कृतुविशेषे निरुद्धस्य शायाप्रयोगात् अतो लक्षणायां प्रमाणाभावाद्वा दशादिनात्मक
कालविधिरेवाप्यतश्च सांतपनीयान्यायेनातिदेशककालवाधात्सांशानां द्वादशसुत्यानां
द्वादशदिने समाप्यत्वावगतौ एकैकस्मिन्नहनि द्वादशसंख्याकदीक्षोपसद्युक्ता एकैकासुत्या
समापनीयेति द्वादशसाद्यस्काकर्तव्या इति द्वितीयः पक्षः साहित्येनैकफलसाधनानां
नां द्वादशानामपि सुत्यानां प्रयाजादिवत्तंत्रेणैव निरुक्तसंख्याकदीक्षोपसत्कारोपपत्ते
स्तद्वा दत्तौ प्रमाणाभावः अतश्चौपदेशिककालनुरोधाद्वाद्यदिन एव निरुक्तसंख्याकदीक्षो
पसहादिकैससुत्यंसवसमाप्यद्वादशसुत्या एकैकस्मिन्दिने कर्तव्या इति तृतीयः पक्षः यत्त्वस्मि

त-
४२

नपक्षेचतुरहेदीक्षाश्चतुरहोपसदश्चतुरहेसुत्याइतिस्तेनयानमुक्तंतप्रमाणाभावादुपे
क्षितं।सिद्धोत्तस्तश्चहपदस्यकालपरत्वेद्वादशोहमित्यायतेर्यागसामानाधिकरणेनाहश
वस्यनिरुद्धसंशयायागपरत्वावश्यंभावात्तस्यचसुयामकत्वेनाहसाध्यत्वात्प्रमाणांतरै
तौवप्राप्तेर्नासांगेकालविधिः।अपितुसर्वप्रधानाद्वादशदिनात्मककालसाध्यत्वात्तस्य
खन्यायेननामद्येयमेवद्वादशाहशब्दः।अतश्चातिदेशानुरोधेनासुत्यातोवहिरैवद्वादश
हंदीक्षाद्वादशाहंचोपसदःकल्पाद्वादशाहद्वादशसुत्याःकर्तव्याः।एवंचषट्त्रिंशद्वादशा
हस्यद्वादशाहइतिसिंगमपुयद्यतेभेदस्तत्तदेवसुत्यावहिर्भूतानांदीक्षोपसदादीना
मग्नीषोमीयागानांतत्रत्वात्पत्नीसंयाजोत्तरान्त्वत्तत्रत्वादेकोपक्रमाविसानत्वेनद्वादशाना
मपिसुत्यानामेकप्रयोगत्वंतावदविवादः।अहीनात्मकेचतस्मिन्दिनौकत्वस्यस्या
पितृत्वावपितथाअतश्चसुत्याकालीनानामप्यारादुपकारकगणामंगानासवनीपपशस

साम०
४२

यनीयहविराहीनामपितंत्रत्वेमेवनचगृह्यमाणाविशेषत्वातेषामावृत्तिःतज्जन्योपकारस्या
ग्नीषोमीयादिजन्योपकारस्येवद्वादशहोपरमापूर्वयावदवस्थितेरावश्यकत्वेनपुनःपुनः
कारणोप्रयोजनाभावात्तपदिप्रकृतौपरमापूर्वस्यातिरिक्तस्याभावात्सर्वीयासापूर्वजन्यसुत्या
पूर्वप्रत्येवसर्वेषामुपयोगाद्वादशाहेचसुत्यापूर्वीरांमेससुत्याकालीनांगानामावृत्तिरि
त्युच्येततत्तत्स्वदकालीनांगानामपिप्रकृतावपूर्वप्रयुक्तत्वात्तत्तदेवेनमेदापतिः।अथतत्र
भेदपिप्रयाजादविवातिमासर्वेरावाग्नीषोमीयादिजन्योपकाराशासकदेवकरागमित्य
च्येततत्तत्सवनीयादिजन्योपकारस्यापितेनैवजाशाप्रतिसंकरोप्रमाणाभावः।नहि
अग्नीषोमीयादीपरमापूर्वप्रयुक्तत्वेसवनीयादीवसुत्यापूर्वप्रयुक्तत्वमित्युत्रप्रमाणास
तिप्रकृतौएकापूर्वप्रत्येवसर्वेषामुपयोगात्तत्राभावात्पूर्वीव्यवहित्तापूर्वत्वेनैवप्रकृतौ
प्रयोजकत्वाच्चेतिप्राप्तेप्रायशीत्येप्रथममहरित्याद्युसतिवाकोषुअहोपदेनाहसाध्यासुत्या

तं-
४३

मिधानादहः कालविशिष्टसुत्याख्य कर्मविधिप्रतीतेः कालविधौ च सत्यपि महाप्रयोगे को
सुत्यामात्रा को लोनां गविशिष्टसुत्याप्रयोगविधेरवश्यकत्वात्तावत्प्रयोगविधेर्देवतत्वा
लोनां गानामावृत्तिः अतएव सुत्याकालविधिर्भोगानामिति मसुत्यापर्वणोचनाशः सु
त्याको लोनां गाना तु तत्सुत्यापर्वणोत्पत्तिप्रयोगमेव च देवसौम्ये अतएव पत्नी संपाज्जातो
न्यहानि संतिष्ठते संस्थिते ह माग्नी धानां गारं प्रविश्य स ब्रह्मण्ये सुब्रह्मण्या माहयेति संप्रेष्य
तीत्यादि विज्ञा दर्शनं अथ यथाः राहुप का करागावता वुपपद्यते संनि य त्यो प कार को गावती
स्तु अविवादे व सुत्याविवक्ष्ये हादशा हादौ उपसत्का ली न स ब्रह्मण्या हाने ते च प्रित्यक्तं सुब्र
ह्मण्या मेने च त्स हे सुत्यामाग के मद्यव भित्ति दूपादिति विहितं इति करणो न च उपसाद
नाधिक सुत्यागतं दिन संख्यो च तेने प्रथमो पसदिने चतुरहे सुत्यामाग के ति द्वितीयो प
सादेने अहे सुत्यामिति तृतीयो पसदिने द्वादशा हे इत्यादि चतुर्विंशा हादि पर्यंतं अहः शब्द

राम
४३

वत्याप्रयोक्तव्येन च सुत्यागतसंवेधमात्रं विवक्षितेन तत्संख्यासंवेधो वाक्यभेदोपपत्तेरिति
भाष्यकोरोक्तं यत्तं विशिष्टसुत्याख्य नत्वेन विशिष्टशब्दाधोपपत्तेरवाक्यभेदात्तनचतथा
पिसर्वसुत्यासुरकस्येवेदस्य देवतात्वादेकसुत्यासंवेधित्वेनाप्याह तस्य सर्वसुत्योपकारक
त्वोपपत्तेर्ना च त्यापतिरिति वाच्यं चतुरहेति यो निमंत्रिता संस्कारस्य देवदत्तस्य तदुत्तदिनक
र्तव्यश्चाद्वभोजने निमंत्रणा संस्कृतत्वाभावात्तदाद्यसत्याया माह तस्येदस्य सुत्यातरे उपकार
कत्वा नुपपत्तेः न चैवमपि प्रकाशनीये सुत्यो देश्य कावाहने चतुरहादि शब्दानां विशेषणत्वे
नोपादानाद्यजपतिशब्दवत्पर्यत्वावगतेर्नाहः शब्दस्याभ्यासात्तु को ह सिद्धिरिति वर्तिकोक्तं
पुक्तमिति वाच्यं अग्नये जुष्टमित्यादि च क्रियो प्रतिविशेषणानामात्रेण पार्यत्वा नुपपत्तेः
इतरथा चतुःशब्दस्थानेपि त्रयोदशपदो ह नानुपपत्तिः यज्ञपुतिपदे तु यथा पार्यत्वं तथा
तदधिकरणोत्पत्त्ये अतः कर्तव्येन चतुरहादे चतुर्दशदह इत्येव अहः परावृत्तिरिति प्रा

तं-
४४

ये इत्यह इत्यत्रेति शब्दः संख्यापरः इत्यह इति च समाहारो यत्तेन तावत्संख्या केषु दिनेष्वित्यर्थः
तथा चातीतेष्वित्यध्याहार्ये तेन प्रथमोपसर्गिण्यह इत्यमिति द्वितीयायां ह्यह इत्यतीयायां
इति प्रयोक्तव्यं कुंदो गंग ये धधिविप्रभृतिभिरप्येवं मेव व्याख्याते याजिकाश्चैव मेवामुति
रिति तत्तत्प्रकृतौ अहो अतीते सुत्या मागच्छेत्पर्यावगते द्वादशाहे च प्रथमोपसर्गिण्यह
पदस्थाने द्वादशाहपदो हेन द्वादशाहे अतीते सुत्या मागच्छेत्पर्यावगते कृत्यु
स्याविवक्षितत्वात् सर्वसुतो देश्यकागमनप्रकाशनोपपत्तेरनभ्यासे नैव प्रयोगः पदितु च
तुरहे सुत्या मागच्छेत्तद्वचनिति पाठद्वितीयायां वार्तिके कथं तव च नानुसारादित्यह
इत्यादेः पर्यायत्वे तस्य सारामंगी कृत्यचतुर्थे हनि सुत्या मागच्छेत्पर्यावगते तदा भा
ष्यवार्तिकोक्तसमाधानस्य त्वयैव ह्यविवक्षितत्वात् कथं चिदेव समाधेयेनास्मत्ते देवताया आग
मनं संभवति तेन देवस्यत्वादिवददृशार्थत्वं अपि तु इदं स्पष्टं तत्सुत्या संबधार्थं अतो

सप्त
४४

लाघवाच्चैत्रनादिना सुत्या सर्वधर्वास्पत्तात्यर्थेन च तुरहादिवृत्तिसुत्या संबंधे अतश्चान
भ्यस्तप्रयोगेनैव प्रकृतं सर्वसुत्या संबंधप्रकाशनोपपत्तेरनभिपद्यते न चैवं द्वादशाहे
आहारीण्यचतुरहाधिकरणत्वस्यैव प्रकाशनोपपत्तेरनभिपद्यते न चैवं द्वादशाहे
तुरहाधिकरणकसुतो देश्यकागमनप्रकाशनेन द्वादशाहे सुत्या संबंधो धानुपपत्तेः प्रयो
जनानुरोधेन तद्द्वादशीकारणत्वं प्रकृतं देवत्येकजातीयेषु च प्राजापत्यादिवशुषप्रयोग
विध्यवगतश्रयणादियोग्यदानुरोधेन कुंभीश्वरप्रयाश्रपणीनां सहत्यारिमातांगी करेण
तत्र मेव श्रयणादिमहिम्नेषां प्रकृतौ कश्चित्परिमाणविशेष इत्यातो येन तत्सिद्धयार्थं कुंभीदिभ्यो
हो गी कियते मे हस्तयत्र भिन्नदेवताकाण्डजातीयां पशवस्तत्रापि चिह्नकारो न विवेकसि
द्धेः प्रयोगविध्यवगता सा हि स्यात्तार्थं कुंभीदिभ्यो कत्वमेव न च पशुनां चिह्नसंभवात् सर्व
सांख्येयान्याहर्च्येते होमसिद्धयर्थे नैव कुंभास्यादिति वाच्यं संसर्गपि सीदनीर विवेकि

ते-
४५

न्यादेवेतायास्तत्कालेत्तत्तद्वसाग्राहित्वोपपत्तेः। यथाच वसानां संसर्गोपि सत्तद्याज्याहुंचेति
वसाहोमभेदस्तथोक्तं पुरस्तात्तत्र संसर्गमिषासाहित्यवाधः साभायेपित हापत्तेः॥ जात्यतरे
एकदेवतेष्वपि यत्र याकवैलक्षण्यायादृक्कं ज्ञात्यंतरं तत्र सहश्रयशोशीघ्रया किं नाविलीन
त्वापत्तेश्चिरया किं वा संप्रकृत्वापत्तेः पृथगेव कुंभीश्रयशां च घटं हृदयश्रुत्येपि अतएव सौत्रा
मराणां श्रुत्यैर्मासरेण चावभथमभ्यवयंतीति गंवयाश्रयश्रुत्येकत्वेन स्यादवचपायाः पाकोव
तःस्तस्या एवोदासनोपपत्तेः अस्तु वा तत्रापि भेदः तेन पृथक्पकानामेकदेवतेषु सहप्रदानं
भिन्नदेवतेषु तु भेदेन कपालयाचतोश्चानुप्रतिगृहीयादित्यत्र यद्विद्याद्यश्रुत्येकमेतंत्रेण किं
यमाशाप्रतिगृहेषु न तावत्पुरोडाशस्यैकत्वं तावत्कैवल्येन तदेव स्यादपि विधेयत्वात्तच्चतुः
संख्याककपालानां प्रकृतौ कपालपरिमाशास्माकतत्वेन हीर्घत्वादेरपि संभवाद्वस्तद्वारा
अधर्यवादेरिवावचयवद्वारा च यद्विनापिकापालस्य साधनत्वं पपत्तेर्न भेद इति प्राप्तेः

राम
४५

सात्साधनत्वसंभवे परंपराश्रयशास्त्राभ्याप्यत्वात्तत्प्रकृतौ च सात्साधनत्वस्य विवक्षितत्वे
नेह परंपराश्रयशानुपपत्तेर्यावत्कपाले च प्रथमस्य प्रकृतितः प्राप्तत्वात्तावतो वारुणमित्यने
नच विशेषरीभूतकपालेष्वप्युक्तं रात्तावत्वस्य प्रतीतस्य बाधे प्रमाणाभावाद्देहवकपालानां
अतश्च तावत्संख्याकचतुष्कपालपुरोडाशानां तंत्रेण यागः। एकद्वये दर्शपूर्णमासयोरवस्थाने
यंत्रौ वारुणोदिवसपत्वं च ध्यासमित्ययं किं प्रतिगृह्यमावर्ततेन वेति चिंतायां सोमादिवत्प्रथ
मतो भावना न्वित्तस्यापि मंत्रस्यावद्यातो गत्वानपां यात्रातिप्रधानं गुणवत्तिन्यायेन तद्वत्ता
वाचतिः। एवावद्यातस्वरूपे आनर्थक्यादपर्वसाधनीभूतत्वेन दुर्लीभात्तत्त्वोपधायकत्वेनैव
तस्यादेश्यत्वात्तदुर्लीभात्तत्त्वप्रतिवाचत्येव फलोपधायकत्वात्तादृशरूपावच्छिन्नस्यावत्प्रभा
वनमंत्रावतिरिति वाच्यं तदुर्लीभात्तत्त्वप्रतिज्ञेन रूपेण फलोपधायकत्वेपि अवद्यातत्वस्यै
वसाधानतावच्छेदकत्वेन तादृशवात्तदुर्लीभात्तजनकत्वेनैवोदेश्यत्वात्तदवच्छिन्नस्या

तं.
४६

वत्या आद्यस्य पक्षे नियमादर्थे प्रतिश्रवणात् त्वेनैव कारणात् त्वनियमादर्थे जनकत्वेनैव चात्याद्य
वाङ्मयत्वगीरतस्य च प्रतिप्रहारं भेदाद्यस्य पक्षे न हि नियमादर्थे प्रहारं भेदेनैकमिति शक्यं वक्तुं न
न्यत्वादवद्यात्तस्य नियमजन्यत्वपक्षे नियमस्यापि प्रतिप्रहारं भेदाच्चेति प्राप्ते नियमादर्थस्य नियमाद्येन
न्यत्वेनावद्यात्तजन्यत्वादवद्यात्तजन्यत्वे पिवा तस्यावद्यात्तप्रयोजकत्वस्यैवाभावे सत्तरांतर्द्वयप्रयोजक
त्वानुपपत्तेरवश्यमाद्येयाद्यप्यवसाधनी भूततदुत्तीभावफलोपधापकत्वेनैवोद्देश्यत्वावसायात्तस्य
वत्यभावेनावावृत्तिर्मेव स्य न च तदुत्तीभावसाधनतावच्छेदकरूपवत्त्वेनोद्देश्यतायात्वे सर्वेपि
धावद्यात्ताद्यवपित्तदुत्तीभावसत्त्वे च मेवादिप्राप्नुपपत्तेः अस्तु चाततथापि इतरांगवत्तत्रैवौवसकत्वा
दनमेव जन्यस्यतेः सच प्रहारोपकारकत्वोपपत्तेर्न मेवावृत्तिप्रसक्तिः इत्यातरेण तर्हि नानावीजे
ष्वपि सत्यपित्तदुत्तीभावभेदे सकत्यदित्तमेव जन्यस्यतेः सर्वावद्यात्तेष्वपकारकत्वोपपत्तेर्नीवति
रिति प्राप्ते कस्माज्जिनास्तरणादिकफलोपकारात्तेनानुसमयस्योक्तत्वात् सकस्य मत्र पाठे त्वसंबन्धि

राम०
४६

परावपनादिपदार्थात्तरतमेवादिनावद्यात्तमेव जन्यस्यते नीशादावृत्तिरेव तत्र जन्यनीवीवस्य
दर्शपर्याप्तसयोश्चतुर्मुखिपरिमितस्य विहितस्य निर्वीपस्य देवस्य त्वेत्यदि मेवः तथा युग्वाऽप्यत्र
मुखिर्लुनातिद्वितिविहितस्य त्वव नस्य वहिर्देवसदनं दामितियथा विधानं पंचधा ठवावे हिंस्त्र
यातीति विहितस्य स्तराणां स्तराणां मितिवत्तुर्गुहं गृहातीति विहितस्य ग्रहण
स्य मुक्तेत्वाश्रुतायामिति मेवः सामानातः तैकिं प्रतिमुखादिनिर्वीपाद्यावृत्तौ अवर्त्तते न चेति
चिंतायां न तावदत्र निर्वीपादिभेदः संख्यायामुखादिवृत्तित्वेन प्रतिज्ञेः अभ्यासमात्रतु निर्वीपा
हेः अतश्चावद्यात्तमेव वदनावृत्तिरिति प्राप्ते युक्तमवद्यात्तसंस्कार्यद्वयस्यैकत्वात्तएव वीह
यः प्रतिप्रहारमावहयते अतस्तत्र सकदेव यत्तामेव प्रकृतेतु संस्कार्यद्वयभेदात्सत्यपि नि
वीपादिकर्मकोपत्यभासमेव भेदः न च निवयनात्तवानाज्यग्रहणादेषु संस्कार्यभेदपि स्त
रास्यद्वितीयथावेदिसंस्कारार्थत्वादहिर्धोतनात्तत्रगुणभूतत्वेन कथं संस्कार्यभेदः स न

तं-
४९

यद्यत्राहोरोचहिस्तरातीतिविधोवर्हिषोपिस्तरासंस्कार्यत्वावगतेः।वर्हिषोवहिपिहवीणा
सादयतीतिवचनेनहविरासादनेपपुक्तत्वावगतुवेद्याहवीणासादयतीतिवचनेनदेदीपि
परंपरयोहविगुधारात्नानुपपन्नंनचवेदिचहियोहिकत्याशंकावेदिरसिचहियेत्वास्वाहेति
मंत्रवर्तनवेदेवेदिरर्थत्वस्यावमेनवेकत्यायादृक्साधारताविधायकत्वानुपपत्तेः।अ
तएवत्रिधातुपंचधातुवेत्यत्रवर्हिषश्चसंस्कार्यत्वावेदिमिति सप्तम्यर्थेअस्तुवा संयोगपृथ
कत्वात्तरास्यवहिःसंस्कारकत्ववद्देहिसंस्कारकत्वमपिचेदिर्हिषोअपरस्परसंस्कारकत्वे
परस्परगुणात्वस्यापिसत्वादिकल्पसेभवेनवेद्याहवीणासादयतीत्यस्यपरस्परसंबंधानुवादक
त्वंवेदेर्गुणात्वाववेदिरसीतिमंत्रवर्तीम्योपपत्तिः।संस्कार्यत्वाच्चयोषावेवेदिस्तामनग्राकर
तीतिस्तरारथवादस्यापुपपत्तिः।सर्वथावर्हिषोपिसंस्कार्यत्वादस्तिस्तरारोपिसंस्कार्यमेवे
नचप्रत्यभ्यासंस्कार्यमेवेपिसकृत्पठितमंत्रजन्यस्तरविकेदादवद्यातमंत्रवदनावत्ताप

राम०
४९

तिउक्तमंत्रेषुसर्वत्रपुष्पाक्षुदसंबुध्यादिश्चवरोजलिं गातादशाप्रणाश्चात्रपूर्वसाधनीभूतपुष्पा
दर्थविषयनिर्वीणादिप्रकाशार्थत्वेनमेवेदिव्यवगतेस्तादृशस्तरापुष्पादर्थविषयीभूतनिर्वी
यादिविषयसंस्कारजननात्तत्रतस्तत्रमंत्रावतिः।एवंचस्तरारोचहिषोगुणात्वेपिमंत्रस्यविशेष
रणीभूतपुष्पादर्थभूतधातुप्रकाशार्थत्वेनविनियोगामंत्रावतिरित्यपिशकंवक्तुंवेदिप्रोक्षणे
त्रैववेदिरसिवर्हिषेत्वास्वाहेतित्रिचेदिप्रोक्षतीत्यत्रतुनंमंत्रावतिः।नह्यनेनमंत्रेत्वविधिः।अ
दित्यस्याक्रियाभ्यावतिविहितसुक्तप्रत्ययांततयाप्रोक्षणाभ्यासगतत्रित्वप्रतिपादकत्वात्तत्रतए
व।नात्रसंख्यायातिस्वआहुतीर्जुहोतीतिवत्कर्मभेदः।येनामनमस्यामनमस्येतिमंत्रवदिह्यप्यवति
प्रसज्येतनचतत्रापिसकृत्पठितमंत्रजन्यस्तरविकेदादवद्यातमंत्रायेनांवत्यनापतिः।मं
त्रातेनकर्मादिःसमियास्यइतिवचनेनविहितकर्मादेःमंत्रातकालविधानादसाहोमवदेदप्र
तीतेः।इहमंत्रजन्यस्तरैःकर्मानुष्ठानंप्रतिकरणात्वस्यन्यायप्राप्तत्वमात्रेणानुवादकंवेद्य

तं-
४८

जीघत्तेन अपि त्वेतादृशविपपे मंत्रावृत्तिविधानार्थप्रकृतेः विहितस्यैकस्यैव प्रोक्ता कर्मराशि
 त्वरूपविशेषानुरोधेनार्थादावृत्तिसिद्धावपि विहितकर्मदेः सकल्यहितमंत्रातकालकत्वाविशे
 षानां च ज्ञान्यस्तस्य विच्छेदेन मंत्रावृत्तौ प्रमाणाभावः। कंडूयेनेककृद्विधाराया कंडूयपतेरुपेक्षा सुस
 स्फुटा इति मंत्रोपदिक्ता तमेदेन कंडूयमंत्रावृत्तिविच्छेदनावृत्तिर विवादैव यदा तु एककाल
 वानेकांगविषयकंडूयमंत्रावृत्त्ये विच्छेदनावृत्तिः। न च तदापि त्यापदपुक्तत्वा निर्वापमंत्र
 न्यायेन तत्तदंगमेदेनावृत्तिः। अंगानां मृपयुक्तत्वाभावेना संस्कार्यत्वा त्यापदेन तन्निर्देशानुपप
 तेः। अतएव तत्तदंगमेदेन तत्तत्कंडूयमंत्रावृत्त्युत्पत्त्यस्य संप्रकार्यमेदेपिन मंत्रावृ
 त्तिः। त्यापदनिर्देशस्यात्मन एव कंडूयमंत्रावृत्तिवित्तविशेषनिवृत्तिद्वारा संस्कार्यत्वा तस्यैव काले
 न निवार्यन्यानुपपत्तेः। स्यापः सोमे स्वायार्थो मंत्रस्त्व मंत्रे वृत्तया असीतिसंस्फूर्ती राविनिद्रा
 मुद्दिश्येव मंत्रपाठात्सकल्यठितमेव ज्ञान्यस्तस्य विच्छेदाच्च मध्ये मध्ये प्रतिबुध्य पुनः स्वापेपिस

राम
४८

कदेवमेव तत्तथादेवीरापइति न हीतरा मंत्रोपि सोतो मेदेपिसकदेव तथाभिचछेउदेतीरिति
 मंत्रोवर्षधारा मेदेपिसकदेव तथाव अवद्वं मनोहरिद्वं व सूरिति अमेध्वदर्शने प्रतिमेध्यदर्श
 ने मंत्रोयुगपदनेका मेध्यदर्शने न भिद्यते प्रयागोतत्रैव दीक्षितस्य यज्ञदेशतः मतिचनन प्राया
 र्थो मद्रादभिश्च यः प्रेहीती मंत्रोपि मध्ये मध्ये विश्रम्य पुनः प्रयागोपि नावर्त्तनीयः। अधिकारं
 कानुपूर्वस्वायादि मेदनिश्चयाभावाद्युक्तं ते त्रत्वं प्रकृते तु तमिन अयमेदसत्वे मेदोस्ति ति उपर
 व तत्रैवोपरवानामगर्तविशेषाश्च त्वारस्तेषां खनने रक्षोहृगोवल्गहृनो वैश्वानरचगार्म
 ति मंत्रप्रत्युपरवखननमावर्त्तते न वेति चिंतायां बहुवचनानुरोधान् मंत्रं तत्र त्वं एवावास्त
 तो मंत्रः सकदेशोपरवखननं प्रकाशपति अतश्च प्रतिप्रधानं गुनावत्या यथैव मंत्रावृत्तिप्र
 र्वकयात्र मे सणावृत्तौ प्रात्यायां शुभध्वमिति बहुवचनानुरोधात्वा सणा तत्र स्या पादनेन मंत्र
 तत्र त्वं तथेहापिसत्पिकरणा मंत्रत्वे बहुवचनानुरोधान् मंत्रं तत्र त्वं एवावास्त विशेषाय दत्र

तं-
४६

सोमर्थात्परवर्तननस्थावृत्तिः न त्वेतावता मेव स्यादितिः सकल्यदितमेव ज्ञान्यस्य त्वे च
वसर्वापरवर्तननप्रकाशनोपपत्तेः न ह्यत्र प्रत्यपरवर्तनने वै जात्येन मेवाते कर्मादिः संनिय
यात्य इति च न विहितमंत्रांतकावमेदे जापिकथंचिद्देहो भवेत्त उपरचान वनतीति विविधि
ना एकजातीयस्यैव वर्तनस्य प्रत्यपरवमर्थादावृत्तिबोधनादिति प्राप्ते विधेयतावच्छेदकी
भूतविजातीयवर्तनस्यात्रैकत्वेपिराकैकोपरवर्तनने तस्य प्रत्येकवृत्तित्वे संस्कार्ययेयमेव सत
प्रतिग्रहसंभारिवत्प्रतिसंचसंनत्वक्रियमाणा ज्योतिषोपत्तादिव च अतश्च विधेयतावच्छे
दकी भूतविजातीयवर्तनत्वपूर्णास्यधिकरणास्य कर्मपदार्थत्वात्तस्य च मंत्रांतकावत्वविधा
नामंत्रावृत्तेष्ववश्यकत्वं वेदिप्रोक्षणात्तु नेकैकावृत्तौ विजातीयप्रोक्षणात्वरूपा विधेयतावच्छे
दकं प्रत्येकवृत्तिः अपितु त्रिरावृत्तिविशिष्टप्रोक्षणाविधानात्सर्वोभ्यासेषु ज्योतिषोपत्तवद्वा
सज्यवत्येव अतश्च तत्र विधेयतावच्छेदकधर्मापर्यास्यधिकरणा स्यादेव न मंत्रावृत्तिरिति वै

राम
४६

यस्य अतश्चाशाधिकरणा न्यायेन बहुवचनातिरिक्तसकलमंत्रस्य प्रत्येकावृत्तिप्रतीतेर्द्वैव
च न स्यादिति हनुरोच्चेनावृत्तिमंजीकृत्य पञ्चाद्वर्थत्वेन व्याख्यानं द्रष्टव्यं। हविष्कृतत्वो मेतु प्रति
सवनं सवनीयाः पुरोडा दशादयस्तेषु प्रति सवनं मेदेनैव चोदकप्राप्तविष्कृदाहानं कालमे
देन गृह्यमाणा विशेषतया तत्र त्वामपपत्तेः यद्यपि पत्नी संयाजोते जघनेन गार्हपत्यमंत्रस्थितैव
पत्नी तथा पुत्कारदेशमवदात्तार्थमेदे जाह्यात्तचैव तथा वा जयेये कृतपशुवांप्रातः सवनका
ले प्राजापत्याना च ब्रह्मसामकाते पश्चालं मेक्रियमाणो अग्निगुप्रैषोयिकालमेदावर्त्तत एव
सत्यपि अकरणा मंत्रत्वेपि दृष्टार्थत्वेन न ज्ञान्यस्य तेर्विच्छेदात्तथा आग्नेयं ता कर्कशीव आस
मेतसौ मंत्रमंत्राग्नेयं कर्कशीव मिसत्र मेदेने प्रदानाद्या ज्योतिषोपत्तौ मंत्राणां भोगाभूत
यांता तवत्करणा मंत्रत्वादेवावृत्तिः अनुवाक्यापामपिकरणा मंत्रत्वाभावेपि दृष्टार्थत्वाविशेषा
त्सर्वदेवावृत्तिः एवमनोनामंत्रेपि ददं च प्रत्युदाहरणमात्रमिति नात्र विशेषाशंको तरेव

ते-
५०

निष्पित्तं तत्र त्वं इति श्रीस्वच्छदेवविरचितायां माहृषिकायामेकादशस्य चतुर्थः पादः ॥
सुभसक्त संचत् १८ ४८ ॥

सं०
५०